

L'estructura de la propietat, agent bàsic en la producció de l'espai urbà: el cas dels barris obrers del sud-oest de Barcelona

Carles Carreras i Verdaguer

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) i a través del Dipòsit Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) y a través del Repositorio Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service and by the UB Digital Repository (diposit.ub.edu) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

L'ESTRUCTURA DE LA PROPIETAT, AGENT BÀSIC EN LA PRODUCCIÓ

DE L'ESPAI URBÀ:

EL CAS DELS BARRIS OBRERS DEL SUD-OEST DE BARCELONA

Tesi doctoral dirigida pel
Dr. Horacio Capel Sáez
presentada a la Facultat de Geografia
i Història el mes de setembre de mil
nou-cents setanta-vuit.

CARLES CARRERAS i VERDAGUER

01.02.02. L'estructura de la propietat horitzontal.

Entrem aquí en tota una altra problemàtica sobre la propietat de característiques ben originals i connotacions ideològiques diferents. Efectivament, la Revolució industrial comportà el trencament del modus de vida a les ciutats, pel que ens interessa ara els treballadors artesanals deixen de formar part de les mateixes cèl·lules d'habitació que llurs amos, així com tota la clientela dels servents. Els treballadors rurals que emigren a la ciutat també resten desarrelats de la seva casa i han de cercar lloc per viure (39), apareix l'inici de l'habitatge com a mercaderia per a llogar o vendre. Que aquesta és una qüestió central en l'inici del capitalisme ho mostra la polèmica que abans d'acabar el tercer quart del segle dinou desplega Engels contra Proudhon i els proudhonians alemanys, especialment Sax (40), en torn al problema de l'habitatge. Crec que la propietat horitzontal apareix clara justament en aquest context; el capitalisme adopta les postures proudhonianes intentant dur al proletariat l'accessió a la propietat de l'habitatge amb ànim de lligar-lo, econòmicament i social, i fent de l'habitatge l'eix central del consumisme. Anglaterra i França, pioneres en aquest aspecte dugueren a la pràctica una políti-

ca oficial en aquest sentit; a casa nostra l'administració ha anat molt enrera en aquesta qüestió (41), llevat del moment de l'accés al poder de la petita burgesia amb la Generalitat i la política amb prou feines formulada i prou de la "caseta i l'hortet", tot lligant el problema general de l'habitatge al pretés pairalisme català. Ha estat doncs la iniciativa privada la que s'ha encarregat d'estendre a casa nostre l'accés a l'habitatge, i ha estat a través dels mecanismes de comunitat de propietaris o propietat horitzontal.

Malgrat tot, però, les intencions són les mateixes, encara que la privatització de la iniciativa ha fet que l'èmfasi hagi estat posat més en els aspectes consumistes del problema que en els d'integració social. És claríssima en aquest sentit la següent citació d'un raport d'un congrés de propietaris francesos -França on els petits propietaris urbans i rurals formen l'espinada de l'estat burgès- fet encara no fa dotze anys: "Le propriétaire est, par son sens des responsabilités, par sa mission sociale, un super-citoyen. Alors pourquoi ne pas lui offrir une deuxième voix dans le cadre d'un système de vote multiple, et pourquoi ne pas revenir à la conception du décret du 2 décembre 1852, article 6, et retirer le droit de vote à tous ceux qui critiquent la propriété privée?" (42). El text és ben clar en l'expressió del pensament de la França reaccionària que vol tornar al vot censitari, practicat també com hem vist a l'Estat espanyol fins a la primera restauració monàrquica.

L'accés a la propietat horitzontal s'ha fet de dues maneres. De primer, a partir dels anys 50, els propietaris de cases antigues, amb llogaters de molts anys els constrenyien a quedar-se llurs pisos, amb condicions generalment avatatzoses, però que resultaven moltes vegades impossibles per a les classes populars. Més cap aquí, a partir dels anys seixanta, quan l'habitatge ha esdevingut una mercaderia de les més cotitzades en un mercat totalment lliure, els constructors ofereixen als propietaris d'aixecar una casa nova amb força locals, a canvi d'un nombre indeterminat d'ells a convenir en cada cas segons el valor del solar. Aquest fet és avantatjós per les dues parts que s'estalvien de mobilitzar un capital cada cop més elevat. Constructor i propietari comercialitzen després aquests nous habitatges construïts pels canals normals. Totes dues vies han estat seguides en el cas d'Hostafracs i l'anàlisi de les dades de 1970 en revela els rastres d'una i altra.

Abans que res cal assenyalar que al barri hi havia 72 finques que eren en aquest règim de propietat, el que suposa un 8,7% del total, que totalitzaven 1.168 locals, el 19,0%. Aquesta sola xifra ens indica ja que les finques de propietat horitzontal tenien en proporció major nombre de locals per terme mig; 16,2 locals per finca en comunitat de propietaris front als 7,4 que hem vist que tenia el barri de mitjana. Els propietaris d'aquest règim eren 875, nombre força elevat i que suposa com veurem que el nombre de locals per propietari és molt més baix -1,3 front a la mitjana general de 8,9-. Aquestes fin-

ques suposen el 6,2% de la superfície total de solars, el 13,8% de la superfície construïda i el 19,3 % del valor cadastral. Aquestes xifres generals ja indiquen de primer cop d'ull que la majoria de finques de propietat horitzontal hi han esdevingut pel segon camí que esmentavem més amunt, ja que la superfície construïda i la valoració econòmica és més elevada que no li correspondria proporcionalment. Quan a l'ús la majoria dels locals són destinats a habitatge, en un 89,5% dels casos, essent la resta sobretot comerços i oficines i només sis locals figuren com a destinats a indústria.

Per a veure la localització d'aquestes comunitats de propietaris dins del barri hom pot mirar el mapa nº 2, on figuren com a propietaris residents al barri, en la mateixa finca, però distingits dels demés per la particularitat del seu règim i assenyalats en color vermell. Tal com veiem per la proporció de sòl que ocupaven les dimensions de les finques de propietat horitzontal són reduïdes, llevat d'algun cas, com les de la Gran via en que són més grans. La distribució és força irregular; potser són més abundants al capdavall de la Creu Coberta i sembla que hi hagi una certa tendència a l'agrupament, essent rares les finques de comunitat de propietaris que es presenten aïllades o soles en una mateixa mançana.

Respecte al que més ens interessa, els propietaris, cal assenyalar abans que res que hi ha 120 locals d'aquest tipus dels quals no hi consta qui és el propietari, per tant cal suposar que en realitat en hi hauria

més de 875, i que només 38 siguren com a arrendats, sempre cases velles i de pocs locals, el que ens mou a pensar que en realitat també n'hi ha d'haver més d'arrendats de locals que els propietaris no indiquen. Efectivament, sobretot en el cas de les cases noves en que els amos del sòl reben uns quants locals a canvi, els solen destinar a tots o en part a lloguer; també ho solen fer inversio- nistes corrents, per tant és una altra evasió clara a hisenda.

Quan a la superfície construïda que posseeixen crida l'atenció que un 4,8% de propietaris tinguin menys de 40 m², xifra reduïdíssima. Un 31 % més tenen entre 40 i 60 m², xifra que segueix essent reduïda. Un 50,7% més posseeixen ja locals mitjans d'entre 60 i 100 m², restant un 10,7% que els tenen d'entre 100 i 200 m² i un 2,8% que els tenen de més de 200 m². Quan a la valoració econòmica succeeix aquí una mica el que passava amb la propietat vertical, que els propietaris no són tan petits, o no hi ha propietaris petits en tanta proporció com a la Barceloneta. Efectivament, Mercè Tatjer conclou que els propietaris de propietat horitzontal de la Barceloneta són com a propietaris marginals de propietat vertical, ja que guirebé cap està valorat amb més de 10.000 pessetes de líquid imposable. A Hostafrancs en canvi, per bé que en hi ha també de propietaris petits, la proporció és del 69,8% sobre el total de propietaris, i si tenim en compte que més de les dues terceres parts d'aquests estan entre les cinc i les deu mil pessetes el minifundi no és tan acusat. D'altra banda és lògic perquè hem vist que

partiem d'una infraestructura física de locals més grans ja d'entrada. Un 26,1% més de tots els propietaris paga quota sobre un líquid d'entre deu i vint mil pessetes, i després ja només resta un 4,1% de propietaris que superen aquesta darrera xifra.

Quan al número de locals que posseeix cada propietari la majoria en té un de sol, el 92,0%, només 70 propietaris, el 8% restant en té dos o més. D'aquests 70, quatre cinques parts tenen llurs locals a la mateixa finca, mentre que de la cinquena part restant 11 els tenen a dues finques diferents i 2 a tres finques diferents. La majoria, és clar tenen dos locals -el 5,5% dels propietaris que posseeix el 8,2% dels locals-, però en hi ha setze que en tenen entre 3 i 6 -el 1,9% dels propietaris que posseeix el 5,3% dels locals- i encara sis que en tenen entre 9 i 21- el 0,6% dels propietaris que posseeix el 7,3% dels locals-. Aquests darrers són sobretot companyies immobiliàries o constructores que encara no ha venut tots els locals de cases noves de poc. Així trobem els Capdevilà, propietaris rurals i transportistes de materials per a la construcció, que han esdevingut ells mateixos també constructors i dels que parlarem tot seguit; i les companyies Ibusa, amb onze locals i "Construcciones Antonio Gutiérrez Ortega" amb la mateixa quantitat. No hem pogut averiguar res sobre els tres que en tenen més, Joan Vidal, Constantí Beltrán i Pere Galtex, amb 14, 19 i 21 respectivament, cap dels quals viu a les cases on figuren com a propietaris. Els dos darrers podrien ésser inversors d'una casa nova de la Gran via que encara no haguéssin venut els

pisos; potser, però, com en el cas del primer segurament, que té els locals en una casa antiga -la fitxa diu d'abans de 1930 i ha d'ésser any sí, any no d'aquesta data a la qual tampoc viu, els té llogats, però sense indicar-ho. En cap dels tres casos tampoc no hem pogut saber si tenien algun lligam anterior amb les finques.

Respecte a l'ús dels locals segons els locals posseïts, la majoria, és clar constitueix el grup de propietaris que tenen un sol local i destinat a habitatge; són 760 propietaris, el 86,9% del total, que en conjunt posseeixen el 65,0% dels locals. Hi ha també 61 propietaris que tenen un sol local destinat però a negoci o indústria que representen el 7,0% dels propietaris i el 5,3% dels locals. El grup més nombrós restant són els que posseeixen dos locals, un destinat a habitatge i l'altre a negoci, mentre que com hem vist els que posseeixen diversos locals són majoritàriament destinats a l'habitatge.

Finalment hem pogut detectar també que 17 d'aquests propietaris de propietat horitzontal ho són també de propietat vertical, el que augmenta la importància d'alguns d'ells; alhora indica també o bé que alguns són antics propietaris dels solars on hi ha les cases de propietat, o bé que són alguns propietaris els que també es dediquen a la inversió immobiliària. Dels 17 en destaquen individualment sis que sobrepassen sumant tots els locals que posseeixen les 100.000 pessetes de líquid imposable; el primer Francesc Castellví i Piulachs -altra

vegada torna a sortir la família en una derivació- que sumant les dues propietats esdevenen grans propietaris amb la seva família, sobretot del sector del carrer Vilardell de la mançana compresa entre aquest carrer, i els de Moianès, Creu Coberta i Àguila. A continuació els Capdevila de qui ja hem parlat que sumant tot el que posseïm el 1970 serien els propietaris que figurarien en el lloc vint-i-set en la llista de grans propietaris que hem elaborat en el subapartat anterior, i que confirmen així l'origen rural de les seves propietats i el compromís total amb la urbanització i nova construcció del barri. A continuació vé Francesc Moreno i Agudo que només posseeix la casa on viu al carrer de Miquel Bleach, més un gran local de negocis en l'edifici de comunitat de propietaris del costat de "Manufacturas Cerámicas". Després Maria Josa, domiciliada a la ronda del General Mitre que té diverses propietats al carrer Leyva -en propietat vertical a la mançana de l'església -i a la Creu Coberta, dispersos, i al capdamunt de Leyva, també en propietat horitzontal. Finalment, surt també la família Tomàs, sobretot, Josepa, que viu a Sants, que té dos locals contigus en propietat vertical a Moianès-Creu Coberta i 15 locals de comunitat en l'edifici de la cantonada Moianès-Portugalete. Podem concloure doncs que en les grans famílies propietàries es troben rastre d'antigues propietats i que tant en aquests casos com en els demés, de propietaris sense antigues possessions, es registra una tendència a inversions immobiliàries per part de la petita oligarquia del sòl d'Hostafrancs.

Perquè totes aquestes dades no ens poden fer oblidar que la majoria segueixen essent propietaris petit i mitjans, que responen a les característiques d'un barri antic, de propietat força regularment repartida, per tant sense massa poder de decisió. Salvant també les excepcions que hem vist una mica al primer apartat, característiques que són les mateixes que s'albiren a tot Sants i a la Bordeta. Cal però tenir present encara que per bé que ben probablement no canviaria massa la situació, quan parlem de propietaris només ens hem referit a les finques que posseeixen al mateix barri, ja que hem partit de l'anàlisi de les finques, i no sabem quines propietats puguin tenir aquests mateixos o altres en d'altres indrets de la ciutat o de Catalunya. Si comparem però com hem fet fins ara la situació de la Barceloneta i d'Hostafrancs, hem vist que poc variaria l'horitzó general ja que només hem trobat un propietari de finques d'Hostafrancs que residís a la Barceloneta, mentre que Na Mercè Tatjer en les seves finques no va trobar cap propietari resident a Hostafrancs.

De totes maneres és una limitació que no cal oblidar a l'hora de treure conclusions.

01.03.- L'HORA DE LA RENOVACIÓ URBANA

Hem analitzat fins ara la formació d'una oligarquia local lligada a la propietat del sòl. N'hem estudiat també l'estructura actual en un sector ben diferenciat i alhora ben connectat física i socialment en l'estructura del conjunt de barris que formen el districte VII. Hem vista com la menestralia i la política neo-proudhoniana dels promotors privats formava una capa extensa de petits propietaris de llurs habitatges. Juntament amb això unes oligarquies restringides, ben connectades a nivell local i sense, probablement, extensió de les seves influències a d'altres àrees de la ciutat, formades d'orígens clars dels propietaris agrícoles, siguin els Piulachs d'Hostafrancs, siguin els Santomà de Sants. És innegable, doncs, que aquests dos sectors, la característica comuna dels quals és un cert lligam a la terra o a la construcció que s'hi alça, han conformat llurs espais urbans d'una manera característica. De la mateixa manera que l'han conformat tenen també un paper a l'hora de transformar-lo, i les característiques diferents de cada un dels grups, faran que les actituds llurs siguin unes o unes altres, encontrades o coincidents, en funció dels interessos que puguin sortir guanyadors.

Però també ha restat clar que els propietaris del sòl, si més no exclusivament com a tals no són els agents únics de la modelació de l'espai. Hem vist com la indústria es feia escàpola a la nostra dissecció d'Hostafrancs, on només el gran solar de les "Manufacturas Cerámicas" jugava un paper determinat; però d'indústries grans en hi ha més a Sants i a la Bordeta, i cal dedicar-hi tot un capítol a part a la seva anàlisi concreta; a la seva aparició, als seus antecedents i conseqüències, a la seva acció sobre l'espai urbà, sobre la morfologia i sobre la societat, a les seves relacions amb la propietat del sòl i amb els òrgans d'administració local.

Però hem vist també com aquí i allà anava apuntant l'aparició d'un altre agent, en principi de paper intermediari, que poc a poc però s'anava convertint en agent directe i primordial: les companyies immobiliàries i constructores. Hem vist el cas de Motormóvil o d'Ibusa, hem vist el cas dels Capdevila, ha sonat el nom de "Núñez y Navarro" també, avui l'empresa constructora principal de Barcelona, després de desplaçar, lentament, però segura totes les demés empreses barcelonines. I perquè hem vist que era element primordial i, sobretot, perquè hem vist que actuava lligada als propietaris interiors i promocionant i creant un tipus nou de propietari també li hem dedicat un cert interès i estudi, els fruits del qual aviat comentarem.

Efectivament una de les conclusions més interessants que podem treure de l'anàlisi que hem fet fins ara

és que en els anys en que la construcció era un xic aletargada, els anys quaranta i cinquanta del nou-cents, començà d'aparèixer una nova forma de transmissió de la propietat, dels antics amos del sòl cap als residents que es constituïren en comunitats de propietaris. Quan la construcció reprengué a partir dels seixanta la majoria de blocs nous ja foren començats amb aquestes característiques, sobretot, els més grans, amb més nombre de locals i, per tant, de veïns. I si l'anàlisi fos feta enguany la constatació aquesta encara seria més clara.

Això significava doncs, que els propietaris a mesura que augmenten de nombre perden en capacitat de decisió i que un element nou ha passat de prestar uns serveis temporals a modelar l'espai amb totes les seves conseqüències. Són les immobiliàries i constructores a que ens referim constantment. Efectivament, la població perd aquella movilitat que tingué fins abans de la guerra, quan el mercat de lloguers era força elàstic, que permetia que per qualsevol causa, correntment per la mort d'un familiar una família canviés de pis amb facilitat relativa. L'accés a la propietat té un poder de fixació, física i, també social -cal treballar de valent per a pagar terminis i hipoteques- molt gran que lliga els nous propietaris a la casa i els embolica en els problemes d'una gestió comuna poc legislada que s'ha convertit en el paradís dels administradors que aconsegueixen de treure bons sous. Però, aquesta propietat a la qual cada dia accedeix major nombre de ciutadans no és com la propietat d'abans, ja que no duu aparellada cap capacitat

de decisió, sinó és el vendre o no vendre el pis que s'ocupa.

La propietat s'ha eixamplat i cada dia s'eixampla més però pocs són, i cada dia menys els que poden entrar en el joc de l'especulació per a treure'n beneficis. Tan pocs que ben segur entre tots dos apartats del capítol ja els hem dit tots. Els pocs solars que poden ésser edificats a la ciutat han esdevingut molt cars i fan prohibitiva la inversió inicial per als constructors; la construcció ha millorat de tècniques i mètodes i s'ha encarit passa per a que qualsevol propietari pogués edificar només demanat el permís i encarregant un projecte a un arquitecte, com hem vist que era pràctica habitual el segle passat. Els dos elements, però, han sobremuntat les dues dificultats i s'han trobat a mig camí; la permisibilitat gairebé infinita de les societats anònimes els hi ha aplanat molt el camí. L'un posa el terreny com a capital, l'altre posa els mitjans, i es forma una societat anònima per a construir un edifici; el propietari és pagat amb pisos de la casa nova, el constructor amortitza -i amb escriu-la inversió amb la comercialització dels locals.

Aquest procediment "Núñez y Navarro", l'empresa que té avui més capital en solars per a construir de Barcelona, l'ha desenvolupat força i n'han estat una de les grans beneficiades d'aquest sistema. "Núñez y Navarro" va ésser l'empresa que vaig triar per a estudiar-lo, el 1974, quan se preparava l'edició en forma de llibre

de La Barcelona de Porcioles (43) i havia de sortir la seva fitxa, quan acabava d'aixecar també el seu primer edifici al districte, l'antiga farmàcia Guardiola que ja hem esmentat.

Efectivament, fins a aquella data els llibres del registre mercantil havien passat a net constància de trenta societats en les quals Josep Lluís Núñez i Clemente i la seva dona Maria Lluïsa Navarro i Obon n'eren regularment administradors i president i secretari del consell d'administració respectivament. Però ni havia d'haver més ja que la darrera era d'abril de 1970 i en devia haver constituït alguna més llavors -encara més fins avui-, i, sobretot, estic segur que no vaig saber torbar-les totes perquè algunes vegades no en hi ha cap referència a aquestes societats (44). D'aquestes trenta societats, a part d'un estudi que resultaria curiós sobre la formació d'alguns dels seus noms que en el moment de major eufòria rebasaren les possibilitats d'imaginació de Josep Lluís Núñez (45), d'altra banda poc desenvolupades, el més interessants és observar-ne el ritme de creació. Així, el 1961 crearen la primera empresa, el 1962 en crearen dues (gener i febrer), el 63 una altra, el 64 una altra, el 66 dues altres, el 1967 en canvi onze, i el 68 onze més; després fins el 1970 no en crearen cap més.

Hom pot apreciar clarament en aquest ritme l'impacte dels canvis de la legislació oficial sobre l'ha-

bitatge. Exhaustes ja les possibilitats de guany que suposà en un principi la llei de "Viviendas de renta limitada" del 15 de juliol de 1954, que havien estat eixamplades amb les successives lleis de "Viviendas subvencionadas" de 1957 i amb la de "Viviendas de protección Oficial" de 1963, modificades diverses vegades, però totes elles encara pròpies d'un mercat encarcerat en el qual només l'ajut oficial podia encoratjar la construcció privada d'habitatges (46), a partir de mitjans de dècada hom considerà que el mercat podia deixar-se lliure en una gran part, i es decidí invertir les proporcions entre habitatges protegits i lliures, que eren abans del 80% i 20% respectivament. Sortí el decret el dia 17 de febrer de 1967 i abans d'un mes, el dia 3 de març següent el grup Núñez creava de cop les onze societats que hem assenyalat per dit any. Un exemple més de per aquí eren i són fetes les lleis.

Francesc Navarro García era un dels contractistes d'obres que provaven sort els anys de la misèria explotant la necessitat d'habitatge d'una Barcelona que no acabava de reconstruir-se i ja havia d'hostatjar els immigrants d'altres terres que cercaven feina (47). Josep Lluís Núñez hauria estat un paleta que treballà per a ell, home ambiciós on en hi hagi, que casà amb la filla de l'amo i inicià tot seguit l'ascens. Vivien al carrer d'Entença, pels volts de la presó, ja que els primers anys n'indiqués diverses adreces d'aquest carrer; és interessant veure que surten de l'Esquerra de l'Eixample, barri llavors encara per construir gairebé, on un cop en

marxa llurs empreses hi han fet la majoria de cases. Sembla que l'entrada en el món dels grans negocis la feren l'expressat 1961 com a socis iguals tots dos i respaldats per l'advocat Joan de Déu Dexeus i Trias de Bés (48) que figura en les seves primeres societats com a accionista menor. A partir de 1963 Francesc Navarro ja no apareix a les noves societats, substituït per sa filla i des del 1966 cesà en totes les que havia entrat abans, i el gendre i la filla es constitueixen en els únics rectors de les empreses. La fortuna sembla que els hi vingué de trobar un arquitecte que havia aconseguit un pla d'aprofitament màxim dels solars de xamfrà amb la qual cosa feren la seva primera gran acumulació de capital. Aquest fet els dugué a poder adquirir solars més depreciats i vendre'ls al mateix preu que els altres, i alhora ajustar la construcció de llurs edificis sempre a un mateix pla, el que resultà un sistema excel·lent de racionalització i d'abaratiment de costos. No podria assegurar quí era l'autor d'aquest pla, però si estic en condicions d'afirmar que l'arquitecte Joan Margarit i Berradell els hi ha fet cent setanta set projectes d'obres diverses -entre les quals la seva tomba al cementiri del sud-oest- des de l'octubre de 1965 fins a l'abril de 1974, amb un cost total de prop dels tres mil milions i mig de pessetes.

La pràctica que origina el nostre comentari d'incloure els propietaris del sòl en les societats anònimes constructores fou iniciada segons que sembla el desembre de 1966, amb l'empresa "Parking Avenida, S.A." en la

qual Joan Tubella i Aguer aportà tres milions de pessetes amb la finca-solar del carrer d'Aragó, 325, de 931,54 m², mentre Núñez n'aportava 450.000 pts. en metàl·lic i Maria Lluïsa Navarro 50.000 pts. Des de llavors aquestes noves empreses apareixen, sembla que en principi per tal d'allunyar nous socis de les raons socials matrius on figuren els cognoms familiars; a partir de l'any 69 però sembla que hi ha un canvi i es fan noves edificacions en societats anteriors, eliminant els nous socis en pagar-els-hi el capital teòric que havien desembossat. Això explicaria la baixada brusca de constitució de societats, a part de les que m'hagin pogut passar per alt.

D'aquesta manera de fer, però, n'estudiarem dos casos plenament relacionats amb els barris que estudiem. El primer es refereix a la "Inmobiliària Cubí-Valls "S.A." constituïda el 30 de maig de 1952 davant del notari Porcióles amb un capital d'un milió de pessetes aportat per Magdalena Biosca i Ramírez, nou centes mil amb un solar del carrer de Marià Cubí -la primera part del nom-, Marcel·lí Coll i Ortega, cinquanta mil, i Carles Godó i Valls -la segona part, per tal d'amagar un cognom "massa" conegut- altres cinquanta mil. El domicili social era però al carrer Tallers, 64 als edificis del Godó. La pràctica ja era corrent, doncs, abans que Núñez la iniciés. En aquesta societat el setembre de 1966 entraren els dos Navarro, pare i filla i Núñez, havent mort Magdalena Biosca i dimitit els germans Godó, sense que es parli més de Coll. A partir d'aquest moment ens interessa ja la societat, sobretot, el contingut

de la junta d'accionistes del juliol de 1972 en que, un cop desaparegut ja el vell Navarro, es produí una ampliació de capital a tres milions set-centes mil pessetes, aportació tota ella en forma de solar de 463,61 m² de la finca del carrer de Rocafort, 253-255, i suscrita pels seus propietaris els germans Santomà i Casamor. Efectivament Lluís Santomà i Casamor, que representava a sis germans més, i Pilar i Francesc Santomà, també germans, en total deu, doncs, adquireixen cada un 54 accions de la societat. Vet aquí que la família de propietaris santsencs, que posseïa aquesta finca que era a l'antic terme de les Corts, per bé que ben a prop del de Sants, a l'altra banda de la riera de Magòria, s'associaren temporalment amb Núñez, en un projecte de construcció de 31 habitatges, sol·licitat el permís el 13 d'octubre de 1972 dirigit per Margarit i d'un cost total de dotze milions sis-centes tretze mil pessetes. Les cases eren llestes cap al desembre de 1974 i els pisos eren venuts llavors a un promig de 2.150.000 pessetes, gairebé un sol pis pagava el preu del solar -el preu que figura a l'escriptura si més no-. Sense comptar l'explotació dels locals comercials, que en té, el constructor treia un benefici de més de cinc milions en una sola obra; els propietaris no sabem què en treurien, però malgrat que es tracta dels Santomà, els més grans de Sants i amb propietats també a fora, dóna la impressió de que no en surten tant de beneficiats, o si més no, és clar que no són els elements decisius ja en la producció de l'espai. Aquesta experiència la reprendrem més endavant.

El segon cas és el que ja hem esmentat del solar de la Creu Coberta. Aquí es tracta d'una de les societats constituïdes el 3 de març de 1967, "Cogramón, S.A.", amb deu mil pessetes, vuit de Núñez, mil de la dona i mil d'Alejandro Donnay i Calatayud, home que figura sempre amb paper petit en onze de les trenta societats que hem estudiat. Dita societat havia ja ampliat capital en quinze milions amb un solar a l'avinguda de Roma de la companyia "Engranajes Font y Campabadal, S.A." i el 16 de març de 1971 es produí una nova ampliació de 2.800.000 pessetes, que aporten a canvi de dues mil vuit-centes accions Maria Vergés i Xicota i Antoni Guardiola i Ferrer, esposos, amb el solar de la finca del carrer de Creu Coberta, 130, de 26.030,98 pams quadrats. El 30 d'abril ja era presentat el projecte per a edificar 38 habitatges, dirigit per Margarit i amb un cost total de 21 milions 616 mil pessetes, gairebé el doble de l'altre per un solar que també el doblava en dimensions.

Fins aquí doncs un exemple del paper diferent que els propietaris del sòl tendeixen a jugar en l'actualitat. Hem vist que s'imposa de conèixer els altres agents per tal de poder treure conclusions sobre quins són els més decisius a l'hora de la producció de l'espai urbà. Qüestió avui especialment important per als barris que estudiem afectats per un procés de renovació que estudiem més endavant.

Notes al capítol 01.

1) Carles Carreras, Hostafrancs, un barri de Barcelona. Ed. Selecta, Barcelona 1974. Veure especialment les planes 45 i següents. Si d'ara endavant cito diverses vegades aquest treball, no és per ganes d'autocitar-me, defecte acadèmic massa corrent, sinò sobretot perquè tots dos treballs -aquell i el que ara presento- formen tot un bloc gairebé homogeni d'estudis sobre l'espai intern de Barcelona, especialment del sector sud-occidental amb continuïtat en l'espai i en el temps.

2) La ja citada tesi de Carme Massana sobre la propietat del sòl a Barcelona constituirà ben segur un pas endavant en aquest sentit.

3) Guy Jalabert, "Spéculation foncière et urbanisation dans la banlieu toulousaine", a Révue Géographiques des Pyrennées et du Sud-Ouest, Toulouse, 1971, Tom.XLII, fasc. 4; planes 431-454.

4) Ernest Lluch i Joan Gaspar, Els preus de terrenys industrials a Catalunya. (Una primera guia analitzada). Banca Catalana, Servei d'Estudis, Barcelona, 1969; dels mateixos autors, Preus del sòl a Catalunya, Banca Catalana-

na, Servei d'Estudis, Barcelona, 1972.

5) El precio del suelo en Cataluña, Banca Garriga Nogué, Servicio de Estudios, Barcelona, 1974. Intent de posar al dia les obres anteriors.

6) Així vaig recollir les referències a tot un sector ben ampli afectat per la renovació urbana centrada a Sants -sector que sobrepassa un xic els límits del mateix districte VII- aparegudes al diari citat els diumenges de juny, setembre i novembre de 1973, de febrer de 1974 i d'octubre de 1976.

7) Justament hom pot observar com la zona 3 d'aquest registre correspon d'una manera ben exacta als límits de l'antic municipi de Sants. Un argument més contra l'expansionisme cotsenc, i un estímul també a emprendre la seva anàlisi detallada.

8) El pla parcel.lari més modern que existeix a Barcelona és el d'escala 1:2000, datat el 1970. Es tracta d'una actualització feta pel Servei de Topografia de l'Ajuntament de Barcelona, del primer pla que fou fet a la ciutat, a escala 1:500 pels volts dels anys vint d'aquest segle i que era l'únic de que hom podia disposar fins llavors. Per l'Hospitalet, fronterer al nostre barri, les informacions d'aquest mapa són datades encara de 1931. En el nostre cas, però, l'antigor encara és un fet positiu, ja que ens ha conservat millor els rastres possibles d'aquest passat rural que cerquem.

9) M. Halbwachs, Les expropriations et le prix des terrains à Paris, 1860-1900. Ed. Cornély, Paris, 1909; pàg. 234.

10) Anna Mª Torrent, Els noms dels carrers de Sants, separata d'Excursionisme, Unió Excursionista de Catalunya, Barcelona, abril-juny 1977; planes 5 i 6.

11) Plano topogràfico del pueblo y término de Santa Maria de Sans estramuros de la ciudad de Barcelona levantado de orden del Magnífico Ayuntamiento constitucional de dicho pueblo. Fet per Carles Gras i Alfonso el 20 de maig de 1838.

12) Andreu Casanovas, Monitor o consuetud parroquial de Santa Maria de Sans, Sants, 1851; còpia mecanogràfica existent a l'Institut Municipal d'Història sota el registre de manuscrit B 265. A la plana d'aquesta còpia nº 19 figura a la llista de contribuents aquest arquitecte pagant 150 rals (vegeu el capítol següent). A la plana 26 s'hi torna a referir indicant que li va encarregar un nou pla de la façana de l'església per tal d'abaratir el projecte original que havia fet Francesc Renard.

13) Fons municipal de l'Institut Municipal d'Història, subsecció "concellers", C XIV, Obreria, caixa 154, "Registro de los expedientes de obra de los seis distritos de estat ciudad -Arquitectos- 1848-1850".

14) Segons Anna Mª Torrent (nota 10) avui es diu Puig-garí, però segons la guia de J. Fiter i Inglés (Las cercanías de Barcelona, Casa de Caritat, Barcelona) de 1888 correspon a l'actual carrer del Priorat, que és força més probable.

15) Es tracta de l'obra citada a la nota 12 i de l'obra de Laporta, Apuntes históricos de Sans. Imp. Española, Barcelona, 1880 i dels diversos articles que publicà a La Ilustració Catalana entre el 15 de febrer i el 15 de març de 1890, que han estat reproduïdes posteriorment a diaris i revistes diferents, com per exemple a Las Noticias, a l'Eco de Sans, Sants, etc.

16) Andreu Casanovas, op. cit., pàg. 12.

17) Manuscrit 2469 de la Biblioteca de Palacio, del palau d'Orient de Madrid, i que hem reproduït a l'apèndix ja que constitueix un document inèdit.

18) Una altre font important constitueixen els permisos d'obra que gairebé sempre eren concedits a nom del propietari, però en aquests trenta anys la febre de construcció és tan extraordinària que m'ha estat impossible de manipular-la i treure'n algun profit.

19) Excursions den Rafel d'Amat Cortada i Senjust per Catalunya i Rosselló en l'últim quart del segle XVIII è, Centre Excursionista de Catalunya, Barcelona, 1919. Volum format de separates diferents del butlletí

del Centre; les informacions sobre Sants són a les planes 107-108 del dit volum.

20) Malgrat la coincidència de noms no crec que pugui ésser el mateix que Baltasar de Bacardit, home de família d'artesans enriquits en negocis ben diversos i variats, entre els quals figura curiosament l'arrendament de carns que ja veurem que a Sants hi tingué una importància especial, i propietaris rurals també, ennoblit el 1788. Cf. Pere Molas i Ribalta, Economia i societat al segle XVIII, Ed. La Paraula Viva, Barcelona, 1975, especialment les planes 84-85; l'autor en el capítol següent, "Els grups socials i familiars" fa un dels primers estudis per a conèixer les característiques no sols personals, sinó familiars de les classes dominants de Barcelona.

21) Guia-Almanac: Sants, Hostafrancs i Hospitalet. Any 1931. És una guia comercial que no presenta cap peu d'impresió.

22) Nom que prové del manifest de Manzanares de Cánovas fet el 7 de juliol de 1854, fet que lliga amb la línia "progressista" del barri. Segons Anna Mrs Torrent, de qui n'he tret l'explicació, apareixia ja el 1897, però la nostra notícia ens indica que vint anys enrera ja hi era i que devia ésser posat llavors, en el bienenni progressista o després de la revolució del 68.

23) Aprofito per a indicar que, si més no a les

escriptures notarial, les dones del vuit-cents apareixen correntment amb el primer cognom del marit, el que fa difícil de vegades saber si es tracta de la muller o de la filla d'algú.

24) Vegeu els articles "Cervelló, marquesat" i "Conquestes, marquesat" de la Gran Enciclopèdia Catalana E.C.S.A., Barcelona, 1973; vol. 5, planes 35 i 499 respectivament. Els cito ja que són fets d'un dels millors coneixedors de l'aristocràcia catalana, Armand de Fluvià.

25) Article "Navarro-Mas i Marquet, Josep Albert" també de la Gran Enciclopèdia Catalana, E.C.S.A., Barcelona, 1977; vol. 10, pàg. 466. És fet aquest per Ernest Lluch que també li ha dedicat unes planes a la seva tesi, El pensament econòmic a Catalunya (1760-1840). Ed. 62, Barcelona, 1973; planes 103-104.

26) Diario de los viajes hechos en Cataluña por D. Francisco de Zamora. Ed. Curial, Barcelona, 1973; planes 397-484.

27) Llibre-registre dels socis del "Centro Industrial de Sants", manuscrit conservat a l'Arxiu Històric de Sants-U.E.C. amb el qual hem elaborat un mapa de residència dels "industrials" al capítol següent. Hi surt també Joan Planes i vivint al carrer de Riego, però hi consta al número, 35.

28) Manuscrit 2434 de la Biblioteca de Palacio, del palau d'Oriente de Madrid, als fons de Francisco de Zamora.

29) J. Benet i C. Martí, Barcelona a mitjan segle XIX (1854-56). Ed. Curial, Barcelona, 1976; vol. I, pàg. 761.

30) Josep Miracle, Jaume Raventós, l'home de seny. Ed. Balmes, Barcelona, 1975.

31) Totes les notícies que fan referència als segles XII a XIV provenen dels fons escripturals de Santes Creus dels quals n'ha publicat un resum Artemi Folch, "Notícia històrica sobre la presència del monestir de Santes Creus a Sants i a la seva rodalia" a Santes Creus, butlletí de l'Arxiu Bibliogràfic, Santes Creus, 1977; any V, nº 45, planes 277-287.

32) A part de les històries una mica fantasioses de la seva pertinença als comtes de Barcelona que explica sobretot Laporta, hem pogut trobar en aquest fons citat a la nota anterior que el 1167 era de Ramon de Subirats que el deixà en legat a sa filla Sança. Victor Balaguer, l'altra historiador romàntic, afirma però, que el 1857 (cf. Guia-cicerone de Barcelona a Martorell. Imp. Jepuis i Villegas, Barcelona, 1857) era propietat dels Moixó, probablement la família segarrenca ennobliada pels seus càrrecs a l'administració colonial.

33) Escriptura feta el 13 de juny de 1846 davant del

notari Josep Me Pons i Codinach, número 1228 a l'arxiu de protocols de Barcelona.

34) Resposta 14 del qüestionari citat (vid. nota 17).

35) El que sembla més lògic de suposar és que els propietaris veïns de Sants eren 228 en comptes de 288 que segurament introduí mossén Miralles com a error mecanogràfic a l'hora de copiar-lo. Per la mateixa raó podem suposar també que la contribució d'aquests propietaris seria de 299.809 en comptes dels 229 bil que hi surten, i que la quota dels forasters seria 31.992 en comptes dels 31.922. Aquest error fàcil d'explicar ja que sempre es repeteix un número per un altre salva d'error els totals que semblen segurs, però no deixa d'ésser una hipòtesi.

36) Monitor, op. cit., pàg. 19.

37) Mercè Tatjer i Mir, "Estructura de la propietat i morfologia a la Barceloneta" a La Barceloneta, estudi de la degradació d'un barri publicació de l'Ajuntament de Barcelona encara en premsa, però els originals del qual ens deixà consultar ben amablement l'autora, sobretot considerant que només constitueixen un primer avenç de la seva tesi doctoral.

38) Empro durant tot el treball i ben conscientment el mot "finca" per bé que alguns el considerin un castellanisme excessiu, ja que trobo ben lícit d'emprar mots d'altres llengües quan indiquen una idea diferent a les

nostres paraules, encara més quan llur ús és ben viu. Indica el conjunt que forma el solar i les edificacions que hi pugui haver a sobre, i constitueix una unitat fiscal.

39) L'impacte de la manufactura en aquest aspecte a la ciutat de Barcelona és un dels temes rellevants que posa en clar la tesi d'En Ramon Grau, tan contemporània a la nostra.

40) Friedrich Engels, El problema de la vivienda. Ed. Gustavo Gili, Barcelona, 1974.

41) Justament en terres del "prat vermell" o molt properes, que estudiem al capítol següent, la primera dictadura edificà un grup de "cases barates" clara mostra del que entenia la burgesia per "problema de l'habitatge". Cf. Teresa García Castro de la Peña, Política urbana de la época de la Dictadura en Barcelona. Los grupos de viviendas Eduardo Aunós y Ramón Albó. Tesi de Llicenciatura, departament de Geografia, Barcelona, 1973.

42) M. Veaux, raport general del "Congrés de l'Union nationales de la Propriété Immobilière" de juliol de 1966, citat a R. Butler i P. Noisette, De la cité ouvrière au grand ensemble. Ed. F. Maspero, París, 1977; plana 123.

43) AA.VV., La Barcelona de Porcioles. Ed. Laia, Barcelona, 1975. Com ja hem indicat a la primera part no co-

menta enlloc la meva col.laboració, malgrat que bona part de les dades publicades provenen de les nostres recerques al registre mercantil, recerques complicades i cares ja que cal pagar per cada nova escriptura que és registrada a cada empresa!

44) Tots els anuncis dels diaris i a les parets de les obres fan referència sempre a l'empresa "Construcciones Núñez y Navarro S.A.", empresa en concret que només ha participat en una de les cinquanta-tres obres que hem trobat a través del registre mercantil.

45) Hom en pot consultar la llista a l'obra citada més amunt (nota 43), a les planes 202-203. Cal observar que en hi ha dues més afegides, que demostren bé que no provenen de les meves recerques ja que sense cap explicació no duen en canvi informació de cap mena en contrast amb les demás trenta. Cal fer notar també que l'empresa que figura amb el número 6 té el nom equivocat, ja que ha de dir "Construcciones Navanu, S.A.", i el matís és important ja que és la primera que crearen els nous socis-parents, quan el sobre encara pesava més que el gendre; l'any següent, el 1962, en la primera empresa que creen semblen igualats "Navanuñe, S.A." i en la segona, l'empresa cap que comentavem la nota anterior, l'ordre ja s'ha invertit.

46) Per a enmarcar totes aquestes dades pot consultar-se Horacio Capel, Capitalismo y morfología urbana en España, Los Libros de la Frontera, Barcelona, 1975,

planes 114-136. També Ramon Tamames, Estructura Econòmica de España, Ed. Guadiana, Madrid, 1973; vol. II, planes 250-264.

47) Seria força interessant de fer un estudi sobre la personalitat i actuació dels promotors i constructors dels primers anys del franquisme; cal recordar només que Pilar Franco Bahamonde, la germana inefable del dictador, féu una bona fortuna en aquests negocis, en els quals era coneguda com "la Loba".

48) Es tracta d'un fill del metge Santiago Dexeus i Font i germà dels dos directors de l'actual "Institut Dexeus" especialitzat en ginecologia.

02. L'IMPACTE DE LA INDÚSTRIA

"(La industria) esa hada de mágica varita que levanta palacios en los yermos, que puebla de monumentos y obeliscos las villas (...) y que hace célebres en el mundo, por la misma fama de sus fábricas, los nombres antes desconocidos ó despreciados de Sans y de la Bordeta." Victor BALAGUER, Guia-cicerone de Barcelona a Martorell. Imp. Jepuis i Villegas, Barcelona, 1857; pàg. 38.

Sants és un barri obrer. Aquesta és la fama de que ha gaudit tradicionalment; ja hi hem fet referència abans, i ara és el moment de treure'n l'entrellat. "Sants: un bressol del moviment obrer" titularen Fabre i Huertas llur capítol sobre el barri (1); en una obreta recent publicada dins de la campanya "Català al carrer" del Congrés de Cultura Catalana pot llegir-se: "... important població obrera que ben aviat es féu ressò de la primera vaga general de Catalunya (1855) i d'altres moviments reivindicatius i organitzatius que la seguiren, i que acollí la creació del Sindicat Únic el 1918." (2); aquest element darrer, el "Congrés de Sants" crec que ha estat el res-

ponsable de la visió tan "obrerista" del barri (3).

I parlo de visió "obrerista" perquè me penso que tots plegats hem exagerat la nota, especialment pel que fa al paper del Congrés de 1918. Efectivament, aquest congrés se celebrà a Sants, com ho hauria pogut ésser a qualsevol altre indret de Catalunya, o, sobretot, de Barcelona. Efectivament, qui ha analitzat els treballs del dit congrés (4) no fa altre menció al barri que la del local, l'Ateneu Racionalista del carrer Vallespir, sense que cap delegació hi destaqui; fins i tot, l'acte de clausura, el miting final, no fou fet a Sants, sinó al local del C.A.D.C.I., a les Rambles de Barcelona.

Aquesta fama "obrerista" però, ha estat exagerada, no muntada en el buit. Sants sí que ha estat un barri industrial, tant en el sentit de localització d'indústries com el de residència obrera, i això ja de ben aviat. Una prova ens en dóna el text romàntic de Victor Balaguer que encapçala aquest capítol o un dibuix de Barcelona de L'Illustration de 1892 (5), que representa la ciutat entre 1860-70, on hom pot distingir perfectament la imatge llunyana d'un Sants definit pel fum de dues concentracions de ximeneies, ben segur els dos "vapors", vell i nou.

Però ni la fama exagerada ni la realitat industrial primerenca no han estat fins avui gaire bé estudiades. Ja hem destacat el buit bibliogràfic que de bones a primeres s'experimenta a Sants, però en aquest camp industrial és on el buit és més notable i més xocant, si

voleu. Els pocs que han escrit sobre Sants han tingut més interès en esbrinar els orígens medievals del poble o de l'ermita de Port; és clar, que els que podien escriure normalment no eren els obrers, i que els obrers que escrivien no estaven per "històries"! La primera i millor obra que conec és la ja citada tesi de Llicenciatura de Jaume Bellmunt (6), l'única que tracta del tema expressament per bé que no massa extensament.

Aquest buit bibliogràfic m'ha obligat, com ja he repetit, ha fer primer una tasca de reconstrucció, per tal de poder posteriorment interpretar aquelles dades que m'interessaven. En aquest cas, doncs, analitzo primer les activitats pre-industrials i l'aparició i evolució de la indústria. Només fets aquests passos he pogut intentar d'investigar quin ha estat el paper dels industrials en la formació dels barris, paper que he centrat bàsicament en la família Muntadas. He fet aquesta tria, tot i que la seva "popularitat" actual m'en ha dificultat l'estudi, ja que els Muntadas són els amos del segon "vapor" de Sants, el que ocupà, però, major mà d'obra, la fàbrica més important de l'Estat espanyol en el seu ram tota una colla d'anys, la que ha seguit més temps vinculada al barri - de diverses maneres - i la que ha tingut una major transcendència en totes les darreres etapes de la seva història.

02.01. LES ACTIVITATS PRE-INDUSTRIALS

Sense necessitat d'estudiar massa si que podem dir que abans de l'arribada de la indústria Sants era un poble rural. Rural no sols pel seu paisatge, sinó, sobretot, pel predomini de les activitats agrícoles com a font gairebé única de riquesa. Per bé que això constitueix una evidència que no necessita demostració, en tenim una prova palpable en el mapa de Sants ja citat de l'any 1838 (7).

Deixant de banda els assentaments humans, dels que tractarem més endavant i que només ens en cal dir que cap no ofereix una estructura de fàbrica, tot el mapa és un paisatge rural. Les parcelles, que han d'ésser lògicament falsejades, si més no en les dimensions, semblen tancades per marges en la enclosure típica de la Mediterrània; la majoria serien de conreus herbacis - si la informació d'aquest tipus no ho és també de falsejada - amb alguns camps de vinya - un a l'actual Hostafrancs, l'altre prop de Collblanc - i alguns arbres irregularment distribuïts, més abundants a Marina, on en alguns indrets tenen forma de plantació regular. En aquest sector de Marina, al vessant sud-occidental de Montjuïc apareixen dues parcel·lacions molt regulars, una més gran que l'altra, que bé podrien ésser algun prat d'indianes ja instal·lat aquí, on més tard sabem segur que n'hi va haver diversos, dels quals ja parlarem. Un altre fet destacat a Marina és l'aparició de l'estany aiguamollenc que s'en deia Banyoles o de Port, on avui hi ha can Tunis.

Però si podria semblar aventurat de fer una descripció valent-nos d'un mapa antic que pot ésser plagat d'errors o de fantasies, tenim alguns documents, pocs, però alguns que ens en confirmen la interpretació que n'hem fet.

Efectivament, els primers documents agrícoles són força reculats i tenen, sobretot, un valor jurídic. Es tracta d'un fons escriptural de Santes Creus on apareixen diverses propietats del dit Monestir a l'antic municipi de Sants; són documents dels segles XII-XIV que ha recollit i comentat Artemi Folch (8). Són onze escriptures on resta clar que en aquesta època ja existia el lloc de Sants - parrochia sancte Marie de Sanctis - i que cal escriure'l amb la "t" polèmica, i que existien diverses propietats agràries que llurs amos cedeixen al monestir per a guanyar-se ells el cel. No hi ha cap referència a explotació de cap mena i sembla que la majoria de propietats, però, no devien ésser massa productives ja que totes eren situades en el sector de Marina, prop de l'estany de Banyoles - més tard dit també de Port, per la proximitat d'aquesta ermita - per tant aiguamollenques i de poc profit. Si que confirma en canvi aquesta documentació les relacions intricades de l'església amb la propietat que ja han estat comentades i que en una xarxa complicada de censos i delmes arriben a traspassar fins i tot la desamortització mateixa.

Per a trobar informació de tipus socio-econòmic i de fiar cal arribar altra vegada al segle XVIII, centú-

ria de les grans transformacions. La millor font que hem pogut trobar és la resposta al qüestionari de Zamora (9), tantes vegades citat ja. És llàstima que la resposta no fos feta per Josep-Albert Navarro-Mas, que féu la de Barcelona, ja que com hem vist aquest il·lustrat expert en coses agrícoles residia habitualment a la seva propietat de Sants, i crec que els seus coneixements haurien pogut donar una informació valuosa. No sabem quí era aquest Joan Mas i les seves informacions no són gens despreciables, el seu cognom, però, és massa corrent perquè en poguem deduir gran cosa. Així doncs, tenim un primer estat de l'agricultura de Sants per 1789, cinquanta anys abans del mapa comentat.

No dóna el nombre de pagesies que hi havia, però al cens de Floridablanca (10), dos anys anterior s'hi numeren 12 llauradors i 28 jornalers, que és ben poc; cal comptar que els classificats com a comerciants i els d'altres professions que no s'esmenten també devien conrear la terra. Del conjunt de les respostes s'en poden deduir diversos grups de resultats.

Primer assenyala la fertilitat de la terra i la seva adequació a les tasques agrícoles, el que ens confirma l'afirmació del Sants rural. Tota la terra era conreable, tan per les condicions físiques - platitut del terreny sobretot - com per les jurídiques, ja que no existien terres del comú ni del rei. La terra era generalment bona, llevat alguns trossos del sector de marina que per la humitat llur només produïen joncs, que

també tenien aprofitaments diversos. La majoria era de secà, llevat d'alguns horts particulars que tenien aigua de mines, pròpies o comprades en emfiteusi; detalla que la productivitat de les terres regades era doble de les de secà.

Quan a les tècniques, assenyala que els camps eren separats per marges vius, compostats majoritàriament d'esbarzers i d'aranyoners com és propi d'aquestes terres. Els treballs eren realitzats amb els estris propis del Principat, ajudats per bous i mules, dels quals assenyala que n'hi devia haver una vintena de cada - que ens indiquen una altra vegada l'existència de poques pagesies -. L'adob era corrent, i s'emprava els fems del bestiar i el producte de les comunes de la capital veïna, que era força important. Finalment pel que fa al regadiu només assenyala l'existència de dues sínies, en el sector mig del municipi ja que les aigües són massa profundes cap a muntanya i massa superficials cap a mar.

Quan als productes destaca en primer lloc la vinya, per bé que assenyala que no és la primera producció. És un detall que ens mostra la importància que s'atorgava llavors a aquest conreu tan aprofitat de cara al comerç exterior de Catalunya. Indica que hi ha poca vinya perquè donen més les terres de blat - "las de pan lavar" com diu el manuscrit -; la resta són conreus arbustius, olivera, garrofer, taronger i, sobretot, figuera, el producte de la qual pot ésser fàcilment comercialitzat a la capital, sense necessitat de secar-ne massa. Encara avui podem

veure alguna figuera perduda i ofegada dins del casc de Sants. Al sector de Marina la humitat permet el conreu de cànem, sobretot, i amb menys importància de regalèsia pels herbolaris i de roja, la materia prima del tint.

La producció un any per altra era de dues mil quarteres de blat, d'unes quatre-centes càrreges de ví i d'uns cent cinquanta quintars de cànem, pel que fa als productes més importants. La resta era destinat al autoconsum (faves, mill, mongetes). Comptant uns preus de sis lliures la quartera de blat, cinc la càrrega de ví i catorze el quintar de cànem resulta un valor total mig de producció de setze mil cent lliures catalanes.

No hi ha bosc ni pastures de cap mena; el bestiar, llevat del de càrrega i de feina era reduït a alguns porcs criats a cases particulars i, sobretot, aviram que era produït per al consum de carn a Barcelona. La llenya només sortia dels fruiters vells o podats i dels sarments, la resta havia d'ésser comprada del bosc de ribera del Llobregat, que donava pollanques i pins. D'aquests productes s'en feia un cert comerç als magatzems de la carretera que ja era el carrer principal i passeig de la vila.

Finalment crec interessant de destacar el tracte diferent que és atorgat al sector de Marina per les seves característiques especials. En diverses respostes s'hi fa referència, assenyalant la seva insalubritat l'estiu, "... porque en unos estanques que tiene cerca del

mar suele amerarse el cáñamo, y como recibe los aires regularmente por aquella parte arrastran el mal olor que despiden aquellas aguas corrompidas, y causan muchas calenturas." (11), el seu aprofitament, "... y aunque su playa es arenisca está aprovechada, y quasi toda cultivada..." (12), o la riquesa de fauna dels aiguamolls que avui estem a punt d'estingir totalment: "Hai un estanque perpetuo que quando esta mui lleno se le abre camino para que se desague en el mar y quando este esta alto o en borrasca entran sus aguas en el estanque, por esto se crian pezes, y en el Invierno hai Patos, Ocas, becasines ..." (13)

Una descripció excel·lent de l'estat de l'agricultura a finals del set-cents que no devia canviar gaire en els pocs anys que li restaven per a entrar en competència amb la indústria i amb la urbanització. Una descripció excel·lent que demostra una vegada més la qualitat dels informadors de Zamora. No tornem a trobar res semblant, sinó són algunes estadístiques ja en els anys cinquanta del vuit-cents. Efectivament, la descripció contemporània del baró de Maldà (14), no fa sinó reflectir les seves manies, l'església - les campanes sobretot ! - les festes populars i les cases notables. Justament és en la descripció d'una d'aquestes, de can Janer del que ja hem parlat, quan trobem l'única pincellada de tipus agrícola: "... té sas galerias ab un gran hort al devant, clos tot ab sos bells caminals ab molta hortalissa y fruita, sent prou regalada d'aigua." (15). Es tracta doncs d'una de les cases particulars amb aigua i horts de que parla Joan Mas en la seva resposta al qüestionari.

Un projecte del qual parla també la dita resposta és fet trenta anys després. Efectivament, la resposta 44, sobre els rius, parla del projecte de "... tomar un brazo de agua del rio Llobregat, que pasando por el pie de la montaña de San Pedro Martir y Collcerola desguasse, donde halla agua del rio Besós se podrian regar todas las tierras del termino de Sans y de los demas Lugares por donde havia de pasar." I entre 1817 i 1819, segons un projecte de Tomàs Soler i Ferrer, fou construït el canal de la Infanta, que prén les aigües del Llobregat a Molins de Rei i fins a Sants, on desguassa a la mar per l'actual can Tunis, travessa els termes de Santa Creu d'Olorda, Sant Feliu de Llobregat, Sant Joan Despí, Cornellà i l'Hospitalet, amb 17 km. de llarg i un cabal mig de 3.300 l/seg. Més aprofitat per a moure molins primer - les farineres de la Bordeta - i fàbriques més tard - a la zona franca actual -, és indubtable que tingué repercussió en el regadiu d'algunes finques santsenques, sobretot a partir dels anys quaranta del vuit-cents (16).

Les informacions següents en el temps provenen dels diccionaris geogràfics, llavors de moda per tal de començar l'estat de coneixements contemporanis. Així a l'article Sants del Diccionario Geográfico Universal, dirigit per Bergnés de les Cases i aparegut entre 1831-34 (17) hom destaca l'abundància de cases de pagés, l'existència del "nuevo canal" del Llobregat i la producció de "trigo, cebada, judías y legumbre"; assenyala que la Marina és una plana arbrada i habitada i destaca que hi ha plantacions recents d'arbres. Al Madoz, una mica posterior (18),

trobem conceptes similars - sospitosament similars ? - : masies disperses, la Marina plana arbrada amb població dispersa, terreny fèrtil regat pel canal del Llobregat; les produccions són ja ampliades, blat, ordi, cànem, blat de moro - cereal lligat possiblement al nou regadiu - llegums i hortalisses. A Marina assenyala, a més, l'existència d'una explotació, "La Agrícola Catalana" que té una plantació de més de 7.000 arbres - les plantacions recents del diccionari anterior - i fa cria de bestiar i d'aviram - l'altre diccionari li atribueix prop de 3.000 gallines - tot plegat ocupant unes 600 mojudes ! D'aquesta explotació ben segur parla Laporta, el re-citat historiador de Sants quan, referint-se als diccionaris geogràfics justament, diu: "... , y gracias si l'autor s'ha pres la pena de consignar que Sans té alguna fàbrica de teixits y no sé quina mena de corral de gallinas, que jo ho he vist may, del que ningú m'ha sabut donar rahó ..." (19). Per contra, les notícies d'aquesta granja semblen certes, per bé que no n'hem pogut trobar fins ara dades de producció i històriques concretes; coincidint amb el moment d'interés de la burgesia barcelonina en l'explotació del Delta del Llobregat, les aigües del qual ja eren canalitzades totalment, fou formada una societat agrícola, de la qual en restà el nom de la que avui s'en diu avinguda "Alvarez de la Campa" (20), i que podia ésser en relació amb una primerenca fàbrica de guano artificial de la qual parlarem més endavant.

En una font contemporània al Madoz i que utilitzem força, ja que és l'únic document històric pròpiament

de Sants que hem pogut trobar, el Monitor de mossén Casanovas (21), hi apareix una certa informació agrària, poca però útil. Efectivament, a la plana 18 de la còpia mecanografiada de l'Ardiaca, hi trobem consignades cinquanta-nou pagesies i, entre els oficis dels 757 casats que hi havia a Sants el 1846 - o si més no, cal suposar que s'havien casat a la seva parròquia (Sants i Hostafrancs, per tant encara), ja que n'hi devia haver més casats - assenyala 190 pagesos, 9 hortelans, 15 pastors i 3 pescadors (22). A part d'aquesta dada curiosa dels pescadors, siguin tres o cinc, que ens indica la vinculació de Sants amb la seva costa, aspecte avui totalment oblidat - encara que són pescadors que podrien residir a Sants i anar a pescar a d'altres municipis, és clar -, el nombre de pagesos és força elevat, en consonància amb les demés dades que fins ara havíem trobat. És força elevat i encara ho devia ésser més si consideréssim els pagesos solters, joves o grans, que podien ésser bastants, i els que alternaven un altre ofici amb el fer de pagés, que també ho devien ésser de nombrosos en un nucli encara rural. Aquest darrer fet devia tenir més influència en el que anomena hortelans, ja que normalment és més fàcil de treballar a hores esparses l'hort casolà, que una pagesia. De tota manera aquests pagesos ocasionals devien ésser sobretot comerciants i artesans ja que els horaris de les fàbriques - superiors a les deu hores i sense descansos ni vacances més que els dominicals - no permetien als obrers tenir d'altres ocupacions llavors. Més me costa d'interpretar la dada de pastors, que podrien ésser força més dels indicats ja que de pastor s'en fa de jove i

se sol ésser solter i a Sants no hem trobat ramaderia; de tota manera cal pensar que tractant-se de l'ofici dels casats, el capellà consignà l'ofici que havien tingut fins llavors, i que probablement en molts de casos es tracta d'inmigrants del camp català, pagesos o pastors, que venien a Sants a treballar als "vapors" incipients i encara no havien trobat feina o no ho indicàven encara com a ofici. Cal tenir present que d'aquests 757 casats el mateix Monitor ens indica que un 65% procedien d'altres indrets de Catalunya !

Arribem així a l'anunciada estadística de mitjans de segle, que ens mena al text que encapçala tot aquest capítol, les planes que Victor Balaguer dedica al municipi de Sants com a seu de dues estacions a la línia del ferrocarril de Barcelona a Martorell inaugurada el 1855 (23). En aquest text l'historiador romàntic introduí justament la idea de que Sants prové d'unes carniceries que s'instal·laren vora l'església de Santa Maria dels Sants, idea que tan combaté Jacint Laporta (24). Però Balaguer, com a liberal propulsor de la ideologia del ferrocarril, també aquí barreja llegenda i història com en d'altres dels seus escrits nacionalistes, i la història és el que ens interessa. I Balaguer, després d'indicar que Sants produeix blat, ordi, cànem, blat de moro, llegums i hortalisses, dóna un quadre de la contribució territorial, del qual no n'indica la data, però que ens dóna una informació inestimable per a conèixer l'agricultura del moment. El quadre és el següent:

QUADRE 1. LA RIQUESA RÚSTEGA DE SANTS CAP AL 1857.-

<u>concepte</u>	<u>mujades</u>	<u>reals de velló i cèntims</u>
hort de regadiu natural	23	62.251, 81
hort de regadiu artificial	29	68.846, 25
cereals de regadiu	204	291.306, --
cereals de secà	632	286.273, 62
vinya	13	5.670, --
erm	29	290, --
mules	63 (25)	3.150, --
cases de camp	42 (25)	35.204, --
Total	930	752.991, 68

Sobre un 71% de la superfície municipal les propietats agrícoles encara fornien a mitjans del vuit-cents el 56,5% de la contribució territorial total. Es tracta ben bé del final d'una etapa, possiblement de culminació de la història agrària de Sants. Respecte a la informació del Monitor l'extensió agrícola ha minvat una mica, prop d'un 4%, potser per comptes poc precisos en un o ambdos casos, o potser perquè el Monitor compta encara Hostafrancs; la variació de totes maneres és poc important.

Del quadre en podem despendre la importància ja del regadiu, que ocupa el 27,5% de les terres agrícoles de Sants, prop de les quatre cinquenes parts del qual corresponen a cereals, ben probablement el blat de moro introduït de poc. La resta són horts, que ocupen un 5,6% de la superfície total agrària, petita, però no gens des-

preciable si tenim en compte la productivitat elevada dels horts, els productes del qual trobaven una sortida fàcil en l'abastiment de la població creixent i en el de la capital tan veïna. Quan els cereals en destaca el seu predomini en el conreu, ja que ocupen prop del 90% de la superfície agrícola total; el blat i ordi, segurament els cereals de secà majoritaris, ocupen les tres quartes parts de la superfície cerealística, però són menys valorats per hisenda, ja que paguen una mica menys de la meitat de la contribució dels cereals en conjunt. Finalment la vinya ocupa una superfície testimonial, probablement de cara a l'autoconsum - fóra bonic de creure que ocupa terrenys de Navarro-Mas, l'especialista de la viticultura teòrica, bonic però agosarat i irreal -, amb un 1,4% de la superfície agrària total. Les 29 mujades restants, el 3,2%, són considerades ermes, el que vol dir un percentatge ben migrat, que confirma la fertilitat del terreny de Sants ja exposada anteriorment.

Les 59 pagesies del Monitor, són aquí ja 42 cases de camp, al cens de 1860 ja citat eren 41, la xifra, doncs sembla segura i indica una minva incipient. Les mules també han augmentat en canvi des de la fi del set-cents; s'han triplicat si hem de creure les xifres, per bé que els bous ja no hi són comptats, no sabem si perquè no n'hi havia, o si perquè no eren comptats legalment, o perquè la gent s'en amagava. És clar també que en aquesta època les mules no servien només per les feines agrícoles, sinó que també eren imprescindibles per a tota mena de transport, el que explicaria més el seu increment.

Hem arribat, doncs, a la culminació d'una etapa i la manca de xifres posterior és prou eloqüent de la devallada de les activitats. Encara però podem citar un testimoni més proper de les activitats agrícoles, ja gaire bé fossilitzades avui en alguna masia esparsa encotillada dins de la trama urbana o alguna palmera perduda cercant el sol tot estirant-se dintre d'algun pati interior. Un testimoni de començaments del nou-cents que ens parla d'una de les darreres pagesies de Sants que encara conserva viu el seu topònim en un dels escassos espais verds i lliures del barri: can Mantega. El testimoni és el que en dóna el santsenc Josep Miracle, a les seves memòries (26), tot referint-se a les escenes que podia contemplar de la galeria de ca seva, al carrer del Nord - avui Galileu - número 155, pels volts de l'any 1909, passada la setmana tràgica que ajuda a datar els fets de la seva infantesa. Aquestes són les escenes:

"La casa de pagés de can Mantega era com el punt central d'una ratlla partionera: a la banda d'enllà - a la meva esquerra -, l'hort; a la banda d'ençà - a la meva dreta -, el camp. Tot grandíós, d'unes proporcions enormes. Mitja dotzena d'homes hi feinejaven constantment, desplaçats d'una banda a l'altra segons les estacions i les necessitats agrícoles. El camp es pot dir que només reclamava els homes dos cops l'any: per la sembra i per la collita; l'hort era més cosa de cada dia, i encara que fós més lluny del meu observatori, no hi havia operació que no fós per mí atentament seguida. Així jo podria descriure amb una certa minuciositat els cicles alternants de les hortalisses, cicles que imprimien a tot l'hort un caleidoscòpic canviant de la geometria dels seus quadres, tant en disposició com en color. Jo hi he vist fer néixer i aterrar uns veritables campaments de

mongeteres i tomaqueres, amb les seves piràmides a base d'uns puntals de canyes; i amb el verd canviant de la seva vegetació, jo hi he vist prosperar les cols i els bròquils, les carxofes i les faves, les carbasseres i els melonars. Atenuada i tot per la llunyania, jo he sentit les exhalacions de la mercaderia en els moments en que regaven amb bassa. Jo hi he vist la plantació i la collita en un ritme constant d'ininterrompuda continuïtat, sense moure'm d'assegut a terra, les cames despenjades galleria avall, les mans arrapades als barrots i la cara encastada entre els dos ferros."

"Però jo hi he vist, sobretot, l'esforçada operació de llaurar aquell immens camp de la dreta, l'home seguint l'animal, els punys aferrats a l'esteva, la rella obrint l'entranya de la terra, fent camí enllà enllà, de l'un cap a l'altre, anant i venint, l'un solc al costat de l'altre solc, i un altre encara i un altre, fins a quedar tot el camp somogut, com arrissat de tants de cavallons en renglera. I jo hi he vist seguir l'estesa dels solcs pas a pas, l'una mà aguantant la faldada, l'altra mà engrapant les llavors de la falda i espargint-les endavant i com a l'entorn. I hi he vist passar al darrera l'aplanador desfent els cavallons i tapant els solcs, deixant la llavor enterrada. I després hi he vist desaparèixer els homes, el camp deixat a les mans de la naturalesa, el sol i la serena fent que amb les setmanes aquelles llavors apuntessin ran de terra pintant-la d'un verd molt fí. I he vist aquell verd molt fí tornar-se un verd molt fort, i l'herba créixer fins que amb els mesos el verd es tornava groc i l'herba es tornava tija. I totes les tiges feien com una mena de mar, brandant com onades al buf del més suau ventijol. I aleshores tornaven aquells homes. I el camp es tornava a clapar de l'amuntegament de les esquenes corbades que en tot l'any havia vist a l'hort."

"Es posaven, com si diguéssim, en bateria, i brandant la falç se les emprenien contra aquella mar de seda, i s'obrien camí abatent

onada darrera onada. A seguit d'ells, uns altres homes recollien les tiges abatudes, i amb quatre cops de mà feien el manoll de les garbes. I les apilaven, i en feien garberes. I en dos o tres dies d'aquell camp de blat no en quedava ni una espiga dreta, totes agrupades en garberes i les garberes disperses en la immensitat del camp. Fins que venia l'hora de batre. Una hora que jo en diria gloriosa, i que les màquines d'avui han esborrat probablement per sempre. Aquells cavalls voltant l'era i el corró rodolant damunt un llit d'espigues; aquelles forques reagrupant les tiges disperses, els homes cofats amb aquells grans barrets de palla; i aquella polseguera d'or que posava com un tel de boirina a l'escenari, tot plegat compón una estampa bucòlica que els venidors - àdhuc els pagesos - ignoraran, i que els que hem tingut la sort de veure no oblidarem mai. Després venia el gran desinflament, el separar el gra de la palla, amb aquella operació d'esventar que tornava en núvol d'or aquella boirina àuria de l'operació del batre. I l'ensacar el blat - "no diguis blat que no sigui al sac i encara ben lligat" -, i el construir els pallers, la palla tan ben acondicionada al voltant de la perxera, que en resultava la imatge d'una cabana de poc fons i molta alçada, perfectament rodona en el seu perímetre, perfectament convexa en la seva terminal, i la perxera capçada per la poesia de mantenir penjada de cap per avall una olla de terra cuita. De tot aquell gran escenari, d'aquella magnífica estampa bucòlica, ja fa anys que no en queda res. Ara hi passa, de llarg a llarg, tot un carrer, amb cases altes a banda i banda: el carrer de Joan Güell."

Potser els cinc o sis anys de Josep Miracle li feien veure més gran i més grandíols que no era l'escenari; potser la ingenuïtat infantil i la vena poètica que ja apuntava en aquell aprenent d'escultor i d'ebenista bucolitzen una visió que els protagonistes - "l'amunte-

gament d'esquenes corbades" - donarien en una versió diferent. Tot i amb això, cal reconèixer que és una sort que el jove Miracle fós un noi solitari, que els seus pares no el deixessin jugar al carrer i que en hagi deixat aquesta visió santsenca, del Sants ja industrial, avui completament esborrada. Visió poètica i urbanitzada del camp si voleu, però que de passada ens confirma la història agrària de Sants que fins ara hem intentat de reconstruir.

Però l'agricultura no era, lògicament, la sola activitat pre-industrial, per bé que en sigui la més característica, ja que l'avenç de la indústria suposa el retrocés automàtic d'ella, si més no en el cas de Sants i de manera ben material. No és l'única activitat pre-industrial, ja que d'altres activitats l'acompanyaven i tenien prou importància com per explicar en part l'assentament de les fàbriques. Es tracta, sobretot, del comerç, activitat lligada a l'abastiment de la població, a la comercialització de l'excedent agrari, i lligada també al paper important que les comunicacions tenien a Sants, centrades en les carreteres que el travessaven, sobretot la carretera ral a Madrid. Aquí la reconstrucció és força més difícil, ja que si trobar dades sobre el comerç actual, més enllà de la seva localització ja és impossible (27), quan més no ho serà per a trobar informacions de temps reculats !

De tota manera des de les transformacions en les comunicacions pròpies del set-cents la importància per

al comerç de la carretera a Madrid ja és ben clara. Així a la citada resposta de Zamora (9), ja entre les primeres qüestions podem llegir: "Hay un camino que es la Carretera Real que sale de Barcelona para Madrid tiene treinta palmos de ancho, y a cada lado morales o azeitunos, este camino atraviesa por medio del territorio, y hay una Venta que es propia del pueblo de Sans..." on apareix lligat un hostel a un camí important per on anaven i venien bona part dels viatgers de Barcelona. Més endavant i en qüestions diferents el document assenyala l'existència llavors d'un forn de pa - la majoria de cases s'el feien encara, fet lligat al seu caracter sobretot pagés -, dues carnisseries - segons Laporta el 1724 una carniceria era portada per un Josep Quadres (28) -, dues tabernes i dues botigues generals. Això pel que fa referència a l'equipament comercial; quan als oficis, el document assenyala que no hi ha cap gremi i constata l'existència dels següents: dos sastres, dos sabaters, dos espartenyers, dos mestres de fer carros, un ferrer i un guarnicioner. Més endavant són mencionats encara uns comerços al major, econòmicament és clar els més importants. Es tracta de set magatzems de gra, pertanyents a cinc persones diferents - "catalanes" diu el document, sense que quedi clar que vol dir - i que amagatzemen i venen sobretot gra procedent de fóra, del que arriba per mar al port de Barcelona i, més rarament, d'excedents locals, que sempre és més car - mitja lliura per quartera, segons el document-. Un comerç una mica important no lligat tant a les activitats agràries del poble, sinó a la proximitat del port de Barcelona i a la bona comunicació que suposa la carre-

tera, a més de les segures excepcions que el fet de no ésser jurisdicció barcelonina devia suposar. No sabem si aquestes mercaderies podien arribar a Sants sense passar per la ciutat o si eren exemptes del dret de portes, però alguna cosa hi havia d'haver que justificués l'existència de set magatzems, aparentment propietat de barcelonins - així interpreto jo al menys aquest "catalanes" del document -. Sembla confirmar-ho el fet de que cent anys després encara, en tractar l'ajuntament sobre l'anexió a Barcelona el 1883 - de la qual parlarem més endavant, a la Tercera part - surt diverses vegades la comparació amb la situació favorable d'Hostafrancs respecte dels consums ja que durant una colla d'anys després de la seva adscripció a Barcelona va seguir exclòs dels burots.

Si les observacions agràries del bon baró de Maldà eren curtes, més ho són encara en aquest camp (14). Voldria destacar, però, un fet que ja hem comentat quan diu "la casa de més upa que hi ha en tot lo vehinat de Sans, és la de Janer, comerciant...", i que considero que fa referència a Domenec Janer, barceloní que vindria a estiuejar aquí, que fou el pare d'Erasme del qual parlarem en l'apartat següent.

Poc clars són també els diccionaris (17 i 18); el de Bergnés diu explícitament: "...calle larga con posadas y almacenes para depósito y venta de granos..." tot referint-se a la carretera i confirmant el mateix fet que consignava la resposta de Zamora que hem comentat. El Madoz és completament lacònic en aquest sentit ja que

només parla d'un "gran comerç".

Hem d'arribar així a les informacions del Monitor (21), que tornen a ésser precioses. El rector d'un poble, sobretot en aquell temps, posseïa el millor observatori social que poguem imaginar i no baldament mossén Casanovas ha estat considerat un segon rector de Vallfogona (29). D'una banda, en la seva estadística dels 757 casats assenyala ja establiments i oficis, més complert en aquest darrer aspecte que en el primer. De totes maneres quan a establiments dóna constància de cinc barberies, quatre hostals - recordem que hi són comptats els d'Hostafrancs, que eren dos, situats al llarg de la mateixa carretera -, dos cafés, set espardenyeries, set fleques, quatre sastrieres, set tabernes i dotze botigues generals. L'equipament, encara que no apareix del tot complert ja ha crescut bastant respecte al recompte que posseïm per a la fi del set-cents. Quan als oficis dels casats, que donen una visió més acostada possiblement a la realitat, tenim que un 14% pertanyien al que avui en diem sector terciari, comptant els comerciants i els que presten serveis, públics o privats; aquests darrers, però, només són una quarta part del conjunt, per tant els treballadors del comerç representen un percentatge ben elevat per l'època.

D'altra banda però, inclou a la plana 19 de la còpia mecanogràfica que hem emprat les contribucions que es pagaven a Sants el mateix any 1851, de que ja hem parlat. De la contribució industrial hi destaquem:

3 magatzems d'aiguardent	cada-ú	946 rals	7 ms.
3 cafés	dos	371 "	(1, 93rs)
3 magatzems d'oli	"	371 "	
4 contractants de carn	tres	299 "	(1,223rs)
1 posada de carruatges		299 "	
3 apotecaris	"	150 "	
1 arquitecte (Josep Ràfols)		150 "	
20 botigues de comestibles			
	entre 149 i 107	"	
2 adroguers	tres	143 "	
2 metges	"	143 "	
2 vidriers	"	143 "	
4 forners	"	83 "	
13 taberners	"	83 "	
1 botiga de ganivets		83 "	
3 menescals	cada-ú	47 "	
6 espardenyers	dos	50 "	(2,45;2,35)
2 botigues d'aiguardent	cada-una	47 "	
4 botigues de queviures	"	47 "	
3 gerrers	"	47 "	
1 carnicer		47 "	
11 fusters	dos	95 "	(2,69;2,64;1,59; i 6,28)
3 manyans	cada-ú	47 "	
1 cirugià		47 "	
1 llevadora		47 "	
4 ferrers	cada-ú	47 "	
1 llauner		47 "	
3 sabaters	"	47 "	
5 sastres	un	59 "	(1,53;3,41)

3 culleraires	cada-ú	47rals	
1 boter		47 "	
1 cadiraire		47 "	
1 botiga d'efectes diversos		47 "	
3 basters	"	27 "	
7 barbers	dos	28 "	(3,23;2,16)
2 cistellers	cada-ú	23 "	
3 esparters	"	23 "	
1 boscatèr		119 "	
8 revenedors de grans	un	431 "	(2,419;3,300; i 1,179)
1 joc de pilota		107 "	
4 billars	dos	107 "	(1,77;1,26)
3 negociants d'animals (gitanos)		359 "	
5 tartaners	tres (2 anim.)	119 "	(2, d'un,59)
7 carreters	un (de 4 anim.)	114 "	(3, de 3,86; 3, de 2,57)
2 safreigs de rentar		11 "	

Un magnífic equipament comercial, superior al que podriem pensar per una població de 6.364 habitants que tenia en aquests moments. La suma de totes aquestes contribucions suposen el 40% de tota la contribució industrial de Sants, xifra no gens despreciable si considerem que llavors - com veurem més endavant - funcionaven ja dues fàbriques de vapor importants, més tota una sèrie de fàbriques menors. Més endavant del seu manuscrit mossén Casanovas comenta el caràcter de la gent de Sants i

la gran abundància de forasters que sempre hi ha tingut el que li justifica la dita de "Sants és Andorra" o la de "Sants pocs i bergants i la meitat lladres". La carretera i la proximitat a la capital suposaven aquesta generació d'anants i vinents que aprofitaven disposar del mateix que a la ciutat però a preus més baixos per impostos menors, una mica com Andorra avui.

La nota més interessant, però, per tal d'avaluar la importància dels comerciants dintre de la vida social del municipi, figura a la pàgina 13 de la còpia mecanografiada del Monitor, en donar el nom, càrrec i ofici dels regidors de l'ajuntament la mateixa data de 1851. El batlle i cinc regidors eren pagesos, un regidor era un petit industrial, i dels cinc restants un era Benet Buscà, menescal, i els altres: Baldiri Janer, cafeter - parent dels Janer que parlàvem o seria una altra família? -, Benet Rof, botiguer, i Vicenç Riera i Francesc Caparà, tots dos revenedors de grans. Un grup força poderós, doncs, especialment els revenedors de grà de que ja hem parlat. La llàstima és que malgrat que coneixem la composició dels ajuntaments posteriors, fins a l'annexió, la manca de coneixement de molts d'ells ens ha impedit de poder fer un anàlisi similar i analitzar quins canvis se produïen en la correlació de forces a nivell local. Ens haurem de servir d'indicis i d'interpretacions.

Queda, doncs, tallat aquí un sector que hem estudiat com a pre-industrial només en el temps ja que amb la manufactura les activitats comercials seguïren des-

plegant-se. L'anexió fou el cop més baix al comerç en igualar-lo de condicions amb el més poderós de Barcelona; a la tercera part rastrejarem els comerciants entre els opositors a la integració, però el comerç ja havia sentat unes bases sòlides i suposem que com a Hostafrancs, cas que ja estudiàrem en detall, la seva expansió seguí. Per aquesta qüestió, doncs, remetem a les nostres recerques anteriors (30), ja que el fenomen comercial ha estat homogeni a tot el llarg de la carretera. Però per destacar-ne la importància també a Sants - el "barri obrer" !- permeteu-me que empri un altre exemple literari. Efectivament, a la novella - històrica en podríem dir per la reconstrucció de l'època que fa - de Joan Oller, Quan maven pels carrers (31), l'oncle del protagonista, és l'oncle Peret de Sants, botiguer de la carretera, de dretes i governamental, que corseca els arbres del carrer perquè li tapen l'anunci i que nega el descans setmanal als seus dependents; trobo l'exemple interessant pel fet que sigui de Sants avui considerat arquetípicament obrer; la descripció de la botiga (planes 184-190) que us estalvio, és clar, és però deliciosa, sinistra i deliciosa.

Una agricultura florent que és colpida per la industrialització vora un comerç important que n'és esperonat. És ja l'hora, però, d'entrar a analitzar com fou a Sants l'"hada de màjica varita" de Balaguer.

02.02. L'ARRIBADA DE LA INDÚSTRIA; ANTECEDENTS I
DESPLEGAMENT POSTERIOR

Quan el dia de sant Josep de 1785 Francisco de Zamora pujà al Collcerola, en la que fou la seva primera excursió per Catalunya, de dalt estant aprofità per a fer una descripció del panorama magnífic que podia contemplar: "...viéndose todo el Corregimiento de Barcelona, desde Montgat a Castell de Fels, y en esta llanura la ciudad de Barcelona y los muchos pueblos, casas de campo, prados llenos de lienzos, árboles, sembrados, viñedos, huertas, etc., y terminando su costa en el mar, hace un conjunto superior a toda explicación, más propio de una pintura poética que de una narración." (32). Vet ací una prova més de la rara perspicàcia de l'home il·lustrat-espia que sap veure les coses, que té el coup d'oeil avant la lettre. Efectivament, no es perd en detalls pesats, sense deixar d'apreciar la boniquesa del que contempla, però sap veure les coses fonamentals que caracteritzen el paisatge del pla de Barcelona d'aleshores: l'agricultura i la manufactura naixent. Aquests "prados llenos de lienzos" són el que ens interessa i el que ens sorprén una mica que destaqui. Fa referència clarament als dits prats d'indianes, extensions d'herba on s'aprofitava la influència vegetal i solar per a blanquejar les peces de roba que s'hi estenien totalment, per a ésser després estampades. I és ben segur que de la banda de Sant Gervasi per on ell pujà al Tibidabo, els prats que veu són

els de Sants, davant dels quals cap obstacle no li'n priva la vista.

Potser són ganes de fer sortir Sants tant si com no per part meva, però el que sí és cert és que en aquesta època a Sants, ja ni havia de prats d'indianes, no tants com a Sant Martí, però n'hi havia. La manufactura que aparegué a la ciutat enmurallada en el segon terç del set-cents necessitava cada vegada més espais per a secar i blanquejar les seves peces, espais dels quals la ciutat cada dia n'era més mancada. Els fabricants de Barcelona trobaren aquests espais en les planes deltaïques de Sant Martí i en els sectors de marina de Sants, o en d'altres sectors plans no ja de Marina de Sants mateix, o de les Corts de Sarrià o de Sant Andreu. Sempre havien pensat que quan arribà la segona revolució industrial - o la primera segons els autors - amb la màquina de vapor i les grans fàbriques, els fabricants no pogueren adaptar llurs instal·lacions antigues de dins de les muralles i aprofitaren els terrenys, grans i plans, que tenien a la perifèria, llavors que els prats no eren necessaris ja que el blanqueig podia fer-se més ràpidament emprant procediments químics. El cas de Sants ens permet de comprovar aquesta hipòtesi.

El primer document que parla de prats a Sants és el qüestionari del mateix Zamora tantes vegades citat (9). Efectivament, per al 1789 assenyala l'existència de nou "casas fabricas", establiments de blanqueig de roba d'indianes de propietaris de Barcelona, dels quals indica

que són la majoria d'un sol amo i que a cada un hi té un majordom que s'en cuida. El nom del propietari principal, però, és omíttit, podria ésser que ho fos pel copista per ordres de Zamora i no sé ben bé perquè; l'informador en té clara la personalitat ja que afegeix: "...su Dueño, cuya habilidad e instrucción es tan notoria, no perdonando gasto ni fatiga de pudiese conducir al maior adelantamiento de los blanqueos, tintes y diseños." Podem suposar, pel que veurem més endavant, que es tracta de Domènec Serra.

El Monitor (21) és la font següent on hi ha notícia de prats de temps anterior encara, però de poc fiar. Efectivament, indica que el 1776 n'hi havia ja quinze, que donaven treball a 171 obrers, que el 1791 els prats eren els mateixos - incoherència, doncs amb les informacions a Zamora, a les quals atorga en aquest cas més confiança - i els treballadors ja 212, que el 1792 havien ascendit a 214, sempre en quinze prats (33); la xifra ha de considerar-se exagerada per bé que sabem que coincideix aproximadament amb la fi d'una època expansiva de la manufactura catalana (34). Les dades posteriors de la mateixa font indiquen una regressió progressiva, agreujada per la guerra del francès que en motivà la destrucció de bona part dels prats. Quan arriba, doncs, a la situació de 1851, ja només en cita quatre de prats: el prat Vermell, o de les Tres Puntes, propietat de Domènec Serra - el propietari a qui es referia Joan Mas ?- amb 40 treballadors - encara avui a la zona Franca hi ha el carrer del prat Vermell -; can Nata, amb 20 treballadors;

el prat de l'Ase, també amb 20; i can Erasme - ben segur Erasme de Janer, net de Gònima l'industrial i de Domènec Janer, comerciant que seria així el de Sants - només amb 5 obrers - el prat de n'Erasme era a banda de l'antic camí del Prat, avui horts d'en Farrero reclamats pels veïns com a zona verda -; així doncs quatre prats, tots de tint vermell diu, amb 75 treballadors, ben desigualment repartits. Entre els oficis dels casats, en canvi, només n'hi surt extranyament un de blanquejador, però a la llista de la contribució industrial tornen a sortir (els 4 tints vermells o de blanqueig - Erasme, Regordosa i can Nata en són els noms que cita - cada-un pagant 431 rals. A continuació cita un blanqueig i bollidor d'En Serra, que suposo diu ésser un altre establiment a més del prat del qual no ha posat el nom.

Cal recordar potser que el 1851 ja han començat de funcionar els vapors a Sants - com detallarem més endavant -, i que els prats lògicament havien de retrocedir. Però seguint amb els prats per ara, els diccionaris encara en fan menys menció; el de Bergnés (17) diu concretament que els prats estan en decadència i Madoz (18) només en cita l'existència d'un. La darrera menció que en trobem és al nomenclator del cens de 1860, on només figura un establiment de blanqueig, el prat Nou - aquest prat era situat prop del "vermell", el vell, on avui hi ha les cases barates - mentre can Nata figura ja com fàbrica d'estampats, can Regordosa com a fàbrica de tint i el prat d'En Gelabert - que apareix per primera vegada - és una altra fàbrica d'estampats. Tenim doncs, la hipòtesi general confirmada en part, can Nata i can Regordosa

han esdevingut de prats fàbriques i el prat d'En Gelabert possiblement també; el mal és que no hem trobat cap dada anterior ni posterior sobre dues fàbriques, per conèixer-ne la importància i la durada. Tampoc sabem si fou el mateix propietari qui féu el canvi o si canvià en ésser adquirit per algú altre. Can Regordosa i Can Serra, com veurem, serien les que més s'ajusten a la hipòtesi de prats a fàbriques, ja que fins a començaments del nou-cents en trobem referències.

Aquests resultats poden semblar pobres, però hem pogut trobar, amb penes i treballs, una dada molt important i significativa, que confirma la hipòtesi plenament, per bé que hi afegeix d'altres connotacions. I es tracta precisament de la que fou fàbrica tèxtil més important d'Espanya durant molts d'anys, La España Industrial S.A.. Efectivament, la fàbrica de Sants d'aquesta societat, la més important de les que arribà a posseir, va ésser acabada d'instal·lar el 1849 i ampliada posteriorment com veurem més endavant, en el solar d'un establiment de blanqueig que la raó social Muntadas Hermanos havia adquirit per contracte d'establiment a Pere Riera segons consta en escriptura de 4 d'agost de 1842, feta davant el notari de Barcelona Josep Maria Odena (35). Hi ha una confirmació doncs, però no com ho pensàven potser, ja que no en hi ha prou casos com per afirmar que és una llei general. En el cas de "La España Industrial" com a establiment de blanqueig funcionà ben poc, sis o set anys amb prou feines, i a més la complexitat de l'empresa dels Muntadas - que més endavant detallarem-li treu tipicitat al fet. De

totes maneres el considero crucial, potser perquè el vaig descobrir quan ja desesperava de poder-ho fer. Així doncs, per acabar, només el que fa referència als prats d'indianes, podem dir que la seva localització no fou determinant a l'hora de la industrialització, però si que fou un factor molt favorable, que jugà en certs casos un paper positiu, especialment destacat en el cas de La España que volia de localitzar-se a terres aragoneses, com més endavant veurem.

Anem ara a veure el procés d'industrialització, i seguint el mateix ordre cronològic que fins ara, la resposta a Zamora és concloent en aquest sentit; a la qüestió 86 diu clarament: "No hai industria alguna". Fa referència, és clar, a un tipo de pregunta pensat sobretot per Barcelona i per les seves manufactures set-centistes, de les quals a Sants el 1789 no en hi ha ni rastre encara. En canvi ja hem vist que el mateix Mas assenyala l'existència de nou prats, que ell en diu "casas fabricas", activitat pre-industrial ben notable, per la ma d'obra que ocupa i, sobretot, per les conseqüències posteriors sobre la localització industrial que acabem de veure que té. Això sol fa una mica dràstica la seva rotunda negació, sobretot considerant que aleshores Sants era un municipi rural i petit i qualsevol manifestació no agrícola havia de destacar. A més, i lligada precisament a aquestes activitats agrícoles predominants, hi figura també l'existència d'un moli d'oli, limitat segurament a la transformació de la producció local, però que tampoc deixa d'ésser una activitat transformadora.

El Diccionario Geográfico Universal de Bergnés (17), uns quaranta-cinc anys posterior, és encara anterior a la implantació del primer vapor, per tant la seva descripció ens és d'interés notable per a conèixer-ne els antecedents. En destaca dues fàbriques, una de productes químics - sense més detalls - i un molí de ceràmica de "los Señores Ferrer, Monfort i Cia". És poca cosa, però hem de suposar que el molí d'oli o les rajolerries de dimensions petites no siguin mencionades, en canvi desconeixem quin tipus de productes químics eren treballats, dada que hauria estat interessant com veurem.

El Madoz (18) en canvi, surt ja amb els dos vapors clàssics de Sants, quan ja s'ha produït la transformació important. Efectivament ja hi figura, en primer lloc "una gran fàbrica textil, la mejor de España", La España Industrial S.A., de la qual el propi Madoz, com veurem era soci i soci fundador; hi detalla els processos que s'hi realitzen, l'extensió que ocupa, la força instal·lada, el nombre de fusos i telers mecànics que mou, el de treballadors ocupats i, finalment que per a l'enllumenat emprava gas ! A continuació cita el vapor Güell, anterior cronològicament, però més petit, del qual només dona ja la força instal·lada (gaire bé quatre vegades inferior a la de "La España"), el nombre de fusos i telers mecànics i el de treballadors - que mantenen unes proporcions semblants -. Finalment, indica a més, però ja sense detalls, l'existència d'una fàbrica de paper pintat i dues de productes químics, mentre que assenyala que al nucli de la Bordeta n'hi havia una altra de paper continu; després

de parlar de l'Agrícola catalana, torna a citar tres fàbriques d'aiguardent, vuit rajoleries, i un molí fariner. La informació, doncs, és prou rica; a més de recollir l'existència del fet nou dels vapors, ens dóna un quadre d'una indústria local rudimentària però força desenvolupada, de cara sobretot a crear una mà d'obra capacitada, factor important per a les noves localitzacions.

De tota manera, per a la mateixa època aproximadament que el Madoz, per al 1851, té molta més riquesa informativa i proximitat a les fonts el Monitor (21). A la comentada llista de casats ja ens en dóna una primera aproximació: tres fàbriques de vidriol (amb 9 treballadors), una de vapor (amb 23 treballadors), una de porcellana, una de mistos, un fideuer, un fabricant de cordes de viola, dos saboners, tres moliners, set oliaires, vint-i-una rajoleries (amb 57 treballadors), set fabricants de teixits, trenta-dos teixidors i un tintorer. Hem de pensar però que la informació no és completa ja que només hi surten els casats a la seva parròquia i que a més hi és comptat Hostafrancs, el que explica l'abundància de rajoleries - tretze d'elles eren a aquest barri! -. A la llista de la contribució industrial no hi figuren tants establiments, però hi ha, és clar, major informació: nou mestres de cases - 3 que paguen 59 rals, 3 de 47 i 3 de 35 -, cinc fabricants de carros - que paguen 47 rals -, un molí de farina, situat a la Bordeta de baix - que paga 479 rals -, una fàbrica de D. Joan Güell i Ramis (36) de la qual dóna detall de màquines i treballadors - que paga 5.666 rals i 7 maravedisos -,

una fàbrica España Industrial, amb el detall de maquinària, però no de treballadors - que paga 12.113 rals i 9 ms. -, una fàbrica Enric Grillet, amb detall de màquines - que paga 4.108 rals i 13 ms. -, un teler de vetes de vuitanta peces plegades - 35 rals -, quatre tints vermells o blanqueigs - del que ja hem parlat, que cada un paga 431 rals -, un blanqueig i bollidor (Serra) - 1.078 rals -, dues fàbriques de productes químics (Roure, Cros) - 1.078 i 856 rals respectivament -, una fàbrica de sabó - 172 rals -, un pellaire - 107 rals - i onze forns de rajoler - 59 rals cada un -.

Vora aquesta informació estadística, més o menys real, el que destaca però a tot el llarg del Monitor és la puixansa de Sants en funció sobretot de la indústria. Així a la plana 12 diu: "...considerant la sua grandiositat, la industria ques propaga, lo comers ques dilata, lo ganancial que en lo poble de Sans deixa tot á la veritat creix, aumenta la població, lo caserio y juntament lo ascendent del Párroco..."; i a la 13, completant la informació dels casats que hem comentat diverses vegades, afegeix: "Ara la majoria dels vinguts de nou son per treballar en los vapors."; i encara més endavant, a la plana 152, comentant la decadència de la seva escolania, de la qual n'estava tan gojós, comenta: "Ara si que està perduda l'escolania y és perquè los vapors me retrahuen tots los noys. Apenas poden treballar van per guañar semanadas. Los que van a estudi entre pocas veus, poca afició y los pares gents ajudats fa dificil tenirne de bons y ben enseñats." És clara doncs la influència creixent

que sobre la vida de Sants van exercint els vapors, iniciant la idea popular de "Sants, barri obrer".

Així Victor Balaguer a la seva guia (23) assenyala clarament que el que fa a Sants important és la seva indústria, de la qual enumera divuit forns de rajoleria, sis fàbriques de ceràmica ordinària, una d'hules, una de blanqueig, una de manipulats de llana, dos d'aiguardent, una química, un molí fariner amb màquina de serrar marbre, una de clarificar aigua-ras, una de crémor, La Auxiliar de la Indústria de atuells d'enllustrar, i varies de filats i teixits, entre les quals destaca les de "Güell y Cia" i "La España Industrial", de la qual assegura que paga a Barcelona la seva contribució perquè és una societat anònima amb seu a la capital. A la Bordeta assenyala "La Aprestadora Española", del senyor Gil Bech. En canvi, a la llista de contribució, que tan útil fou en l'anàlisi de la situació rural, només hi surten sis fàbriques, sense especificar - que paguen 170.475 rals - i vuit rajolereries - que en paguen 3.603 -.

El cens de 1860, dona encara menys informació ja que només ressenya les cases separades del nucli, en el qual hi ha la majoria de fàbriques. Així hi són detallades: can Bacardí, establiment de tint d'una casa de tres pisos; can Nata, fàbrica d'estampats d'una casa de dos pisos; can Regordosa, de tint d'una casa de tres pisos; el prat d'En Gelabert, fàbrica d'estampats d'un edifici de dos pisos i un altre de tres; el prat Nou, establiment de blanqueig en una casa de dos pisos; i, finalment, les

rajoleries del Sabadell, fàbrica de rajoles en un edifici d'un sol pis.

Més destaquen el caire industrial de Sants les guies de Barcelona y dels seus voltants de Cornet i de Josep Fiter (37) pels anys 1882 i 1888. La primera, a més de "La España Industrial", "sin rival en España" assenyalava les de Güell, les químiques de Cros i de Pons - de crémor -, la "Porcelana" i "otras, cuyas máquinas están movidas por el agua del Canal de la Infanta". La segona, en un intent de revaloritzar el pla de Barcelona, en el moment en que la ciutat començava d'ocupar-lo definitivament, aquesta guia recomanava les excursions als municipis propers. Proposa d'anar a Sants tot anant cap a l'Hospitalet i a l'hora de recomanar-ne uns llocs de visita diu que convé d'anar a veure "La España Industrial", la fàbrica de "Parellada, Flaquer y Cía" - com veurem la que ocupà el vapor vell en traslladar-se la fàbrica Güell a Santa Coloma de Cervelló - la de "Serra y Bertrán", etc. Trobo molt significatiu, que recomani tant de visitar fàbriques, com que acabi amb aquest etc. que suposa que podria continuar-ne la llista. A més de les dites fàbriques, de Sants Fiter només recomana de veure els "casinos", així sense especificar, i l'església. Aquí si que tenim, doncs, una mostra de la puixança industrial, i un argument del clixé obrerista de Sants. En la descripció de l'itinerari inclou dades de diverses fàbriques: "La España Industrial", la dita de "Parellada, Flaquer i Cía" i d'altres de menors - "Montenys Hnos.", "Serra y Bertrán", "Biosca y Cía.", Francisco Soley i fills de Mariano y Mu-

ció Regordosa - i, sobretot, una que apareix per primera vegada, "Juan Batlló", creada el 1880 a la Bòrdeta, de la qual dóna també diverses dades. A part de la continuïtat de la fàbrica Regordosa, de la Serra y Bertrán que, com comentarem més endavant, probablement sigui millor Bertrán y Serra, el que més destaca és que entre les fàbriques protagonistes la parella principal ha passat d'ésser La España-- Joan Güell a la España-- Batlló. Continuïtat d'una gran empresa, inici de temps nous, fàbriques que marxen, altres que hi fan una primera escala.

Amb aquest crescendo industrial contrasta vivament una descripció de Sants de començaments del nou-cents que apareix en un dels magnífics Anuaris Estadístics de la Ciutat de Barcelona (38): "Presenta la zona de esta barriada hermosas huertas, fértiles campos y frondosas arboledas por entre las cuales asoma, ora una fábrica, ora una alquería, ora un pintoresco caserío." Ni que és referís únicament al sector de Marina de Sants es fa difícil d'imaginar les "frondosas arboledas" per entre les quals pugués treure el cap algún "pintoresco caserío", a no ser que fagi referència a la pintura "social"; el que si és cert és que aquest sector, contrastant amb la resta de Sants, trigà a urbanitzar-se.

Per contra totes les dades apunten cap una industrialització poderosa; a la matrícula industrial de 1912, per exemple, (39) a Sants hi figuren les indústries següents:

- "Hijos de Gabriel Anglada", tintoreria.
- "Arañó, Pratmarsó y Cia", de teixits i acabats.
- "Balet, Vendrell y Cia", filatura, teixit i acabat.
- "Barra y Masefecto", carda.
- "Sobrinos J. Batlló", filatura, teixit, acabat i estampat.
- "Eusebio Bertran", estampats i acabats.
- "Miguel Bertrán", teixit.
- "M. Bofarull, soc. en c.", teixit i tint.
- "J. Burgadas y Cia", acabat i tint.
- "Juan Estruch", teixits.
- "Fígols y Camps", teixit.
- "José Folch", teixit.
- "Hervás, González y Cía.", filatura.
- "Victor Jover Castells", blanqueig, acabat i tint.
- "Martí Roza", teixit.
- "Miret y Flor", teixit.
- "Oriols, Corbatera y Cía.", teixit.
- "Regordosa e hijos", tint.
- "Ribó y Cascante", teixit, acabat i tint.
- "Juan Rolduà", filatura.
- "Juan Serra Arola", filatura, teixit, acabat.
- "Rosendo Valls", tint.
- "Juan Ventosa", teixit.
- "Francisco Vial Solsona", blanqueig, acabat.
- "Sociedad Barcelonesa de Guanos", teixit i tint.

Com que és una llista de tipus fiscal no hi surt "La España Industrial" possiblement perquè pagava per la seva raó social, ni tampoc "Güell, Ramis y Cia." ni la seva successora "Parellada, Flaquer y Cia." que també havia desaparegut i havia estat substituïda per diverses empreses més petites. Així doncs, can Batlló és la més important d'aquesta llista d'empreses, amb una contribució de 51.455 pts. seguida, ja lluny per Balet, Vendrell y Cía, amb 17.193 pts. i Juan Serra Arola - una de les que ocupen l'antic solar del vapor vell - amb 10.657 pts. De la resta només tres superen les cinc mil pessetes i vuit estan entre mil i cinc mil, són, doncs, petites empreses, algunes insignificants, com Miquel Bertran, del carrer de Premià nº 6, que només posseïa dos telers - o si més no, només pagava per dos - i tenia una contribució anual de 28 pts.! Pel que fa a la Sociedad Barcelonesa de Guanos, que aquí figura com a empresa tèxtil, amb vuit telers i un tint - i una contribució de 465 pts.-, però sense adreça, crec que podria relacionar-se amb una fàbrica de guanos que va existir al sector de Marina, de la qual he pogut trobar dues notícies certes i ben diferents; l'una el permís municipal que sol·licità el seu propietari Josep Masseres per a reedificar-la l'any 1869, l'altre l'any següent en que el consistori aprovà la moció d'uns veïns de fer tancar la fàbrica perquè era molt molesta. Aquesta podia haver estat la fi d'una de les que devia ésser primera fàbrica d'adobs artificials del país i que com la seva pròxima en l'espai i en el temps Sociedad Agrícola no va gaudir de massa bona sort. Potser el sector de Marina no era massa propici,

malgrat l'alegat que presentà a l'ajuntament de Barcelona el doctor Font i Mosella el 1852 (40) per a que s'hi traslladéssin totes les fàbriques de la ciutat; i potser per això ningú no li'n féu cap cas.

Fins aquí, doncs, l'origen i el desplegament general de les activitats industrials a Sants, el municipi rural. Anem a estudiar-ne ara els seus protagonistes, en una penetració gradual, primer les empreses i la seva evolució, segonament els seus empresaris i accionistes i directius i llurs actuacions principals. Encara que no ho hagués advertit, després del que hem vist fins ara queda ja prou justificat que La España Industrial S.A. i que els seus amos els Muntadas siguin més protagonistes que cap de la història que compón aquest treball.

02.03. LES EMPRESES DE SANTS

Resulta evident que ni podem materialment, ni tindria tampoc massa interès, parlar de totes les empreses industrials de Sants. Moltes d'elles són petites empreses poc importants, nades molts cops a l'ombra de les més grosses, o bé han durat períodes de temps tan minsos que resulten irrelevants. Cal fer una selecció d'aquelles empreses que per la seva importància econòmica o pel seu interès històric han pogut tenir una empremta sobre el barri, li han deixat alguna influència. Aquesta selecció l'he haguda de fer en funció dels dos criteris suara esmentats, importància econòmica o històrica, però també he hagut de tenir en compte, és clar, la possibilitat de trobar informació, fet extrany a la problemàtica, però que condiciona tots els demés aspectes. I la dificultat de trobar informació no s'ha presentat per les empreses més grans - per bé que hi hagi una certa irregularitat en quan a la quantitat de dades que hom pot obtenir - , que són les més conegudes, sinó ben al contrari per empreses petites i molt locals. Aquest darrer fet és el que ens ha obligat no a incloure buits en el nostre estudi, sinó a entrar empreses que poden tenir igual o menor importància que altres que no han estat seleccionades.

Així, finalment, tractarem aquí catorze empreses industrials santsenques, onze de mitjanes i petites, més la trilogia important, can Batlló, can Güell i La España.

De primer les químiques, que si bé són poques i en tenim poca informació considero que val la pena destacar, ja que són menys conegudes i relativament importants comparades amb les que hi podia haver a la resta de Catalunya. Efectivament, cap a 1857 a Barcelona hom registrava (41) catorze empreses dedicades als productes químics estrictament, a Sants n'hi havia dos ja llavors, una de les quals surt a la llista com a barcelonina ja que hi tenia la seva seu social. Posteriorment s'en hi establí com a mínim una altra. Aquestes són les empreses que hem pogut conèixer:

1.- "ROURE".- Trobem amb aquest nom una fàbrica de productes químics, la que el Monitor cita amb la Cros i li atribueix - aparentment, si més no si hem de fer cas de l'ordre en que dóna les xifres - una importància major, ja que pagava 1.078 rals de contribució. No sabem res més d'ella, ni tan sols on era, ni quina mena de productes elaborava. Podria tractar-se d'una fàbrica química que hi havia a la vora dreta de la riera de Magòria, al cap d'amunt de La España Industrial, molt aprop del límit amb les Corts de Sarrià i que avui encara es conserva, amb un altre edifici és clar, en l'especialitat farmacèutica, sota el nom "Clin-Midy S.A.". Però res segur no podem afirmar. El cas és que mai més torna a ésser citada.

2.- "CROS".- Aquí les notícies que tenim són escassíssimes tot i que hauriem volgut poder-ne trobar l'entrellat de l'evolució, similar a la que hem pogut fer

més endavant, per a Bertrand i Serra. Efectivament, el cognom Cros apareix a Sants diverses vegades; Emili Cros i Isaac fou l'alcalde després del període breu d'anexió de Sants a Barcelona entre els mesos de juliol de 1883 i 1884; ell mateix figura com a representant dels contribuents territorials en la comissió contra l'anexió creada el 1888. Però ja d'abans, ja hem vist com el Monitor assenyala una indústria química d'un Cros en la contribució industrial de 1851, la més petita de les dues que indicava. Segons que sembla la primera fàbrica Cros fou instal·lada a Sants - no sabem ben bé on, però podria ésser a l'actual carrer de Cros, molt a prop, massa potser, del casc antic del poble - l'any 1817 per Francesc Cros d'origen occità. L'empresa fou ampliada progressivament pel seu fill Joan Timoteu Cros i Possel (?-1862), que establí la seu social al carrer Nou de Sant Francesc nº 3 (41), davant per davant de la seu de La España Industrial llavors, - mitjans del vuit-cents - on s'instal·là el primer centre de negocis de Barcelona. Ignorem com i quan va desaparèixer la fàbrica de Sants i quin parentiu podia tenir l'alcalde citat amb els pròcers de la química catalana, que el 1874 instal·laven la seva gran fàbrica a Badalona, a l'altre extrem del pla barceloní, on encara és, per bé que el capital sigui avui ja internacional. El cas és que a la Guia de Barcelona de Cornet i Mas (37), del 1882 torna a sortir citada la fàbrica Cros encara i, segons que sembla situada a la banda de Marina. Si aquesta informació és certa demostraria que la fàbrica de Sants i la de Badalona coexistiren un temps, i que el carrer de Sants duu el nom de qui fou alcalde, sense que

poguem demostrar que existeixi entre ells cap parentiu.

3.- "BARTOLOMÉ PONS".- La mateixa guia de Cornet i Mas (37) cita juntament amb la Cros aquesta raó social com a fabricant de productes químics, també sembla que cap a Marina. És l'únic llibre que en parla, tot indicant que produïa crémor tàrtar, pel que podem suposar que és la fàbrica d'aquest producte que sortia citada a la guia de Victor Balaguer ja l'any 1857 (23). Però el 1882 encara n'apareixen més notícies ja que és l'única empresa santsenca que figura entre els anunciants que sufraguen la guia. Assenyala que era situada al carrer Padilla - avui Alpens, 12, és a dir a la Bordeta, i que tenia despatx a Barcelona, al carrer de Mendizábal, 11, tercer pis. Ressenyava l'únic premi de París el 1867, tot dient que a totes les exposicions a que s'havia presentat havia estat premiada. Especifica que comprava baixos, mares i tartrats de vi i d'aiguardent, i que produïa crémor blanc, vermell, rosat, sorres d'aiguardent, de tartrat i de mares, i mares de baixa graduació per a fabricar l'àcid tartàric. Una empresa, doncs, relacionada amb la fabricació del ví, de la qual no trobem cap més rastre.

Entrem ja en la manufactura cotonera, la gran activitat de Sants, la gran activitat de Catalunya, en la qual Sants presenta un desplegament inicial molt fort, centrat sobretot en les grans empreses. Vegem sinó el quadre que per a 1850 ellaborà Bellmunt (6):

QUADRE 2. INDÚSTRIA TEXTIL AL PLA DE BARCELONA EL 1850.-

LLOC	cavall vapor	fusos totals	fusos mecàn.	TEIXITS	
				telers	telers mecàn.
Barcelona	1.008	243.876	8.972	9.958	1.250
Sants	265	37.174	31.464	500	500
St. Andreu	28	9.380	-	852	-
St. Adrià	-	-	-	45	-
Badalona	20	3.840	-	-	-
Horta	-	-	-	28	-
L'Hospitalet	-	-	-	82	-
St. Martí	-	-	-	56	-
CATALUNYA	2.110	890.999	83.628	37.303	4.109

LLOC	OBRERS		EMPRESSES	
	filadors	teixidors	filatura	teixit
Barcelona	6.141	16.329	99	219
Sants	559	533	2	1
St. Andreu	237	1.132	5	37
St. Adrià	-	45	-	1
Badalona	83	-	1	-
Horta	-	44	-	2
L'Hospitalet	-	123	-	3
St. Martí	-	70	-	2
CATALUNYA	18.263	54.805	1.471	

Podem observar com en aquesta data del comerç de la gran indústria Sants, en tres empreses, posseïa el 12% de la potència de vapor instal·lada a Catalunya, més

dels dos terços dels fusos mecànics i prop d'un quart dels telers mecànics. Per aquests conceptes només era superat per Barcelona, llevat dels fusos mecànics en que era la primera població catalana de llavors; en la manufactura tradicional, en canvi, era superat per Sant Andreu de Palomar, concentració industrial més important. La puixança de Sants, doncs, estava estalonada en les dues grans empreses del moment. Primer examinarem aquestes separadament, i per ordre cronològic:

1.- "GUELL, RAMIS Y CIA". El "vapor vell", dit així perquè fou la primera fàbrica moderna de vapor que s'installà a Sants, hi inicià la nova època del maquinisme; el seu nom popular en defineix bé aquesta característica capdavantera. La fàbrica hi fou aixecada el 1840, al carrer del Nord, avui Galileo, ben a prop de la carretera, que ben probablement fou el factor primordial que en decidí la localització. Efectivament, la facilitat de comunicacions, que seria eixamplada el 1855 amb la construcció també molt a prop de l'estació de Sants sobre la línia del ferrocarril de Barcelona a Martorell, degué pesar aquí més que cap altre factor, ja que d'antecedents d'un prat no n'hem trobat i és inversemblant que en hi hagi. Cal tenir en compte que l'empresa fou formada per un home que no tenia cap relació amb el poble, Joan Güell i Ferrer, figura cabdal de la indústria catalana del vuit-cents, per al qual la fàbrica de Sants no és més que un pas en la seva estratègia global de concepció dels negocis i de l'economia. La seva estàtua, aixecada front del Foment, del qual en fou un dels fundadors i anima-

dors, destruïda el 1936 i refeta després de 1939 - ben al contrari que d'altres estatuets barcelonines - mira simbòlicament cap a Sants, per sobre de tota la Gran Via; però la seva actitud no és més que això, un símbol. És una figura prou coneguda i estudiada per estendre's-hi gens, crec que en hi ha prou remetent a la síntesi que en féu Montserrat Llorens (42); potser caldria destacar només, reforçant aquest aspecte tan foraster a Sants que el capital de Güell és bàsicament d'origen americà - indiàno -, fet sobretot amb el fruit del comerç d'esclaus negres (43); això, com veurem més endavant condicionarà i explicarà algunes actituds antiabolocionistes dels industrials, també dels santsencs o dels que tenien llurs fàbriques a Sants.

El "vapor vell" inicià, doncs, les seves activitats al carrer del Nord el 1840. La primera notícia que en tenim sembla ésser la llista de contribució industrial que transcriu el Monitor, tantes vegades citada. Allà especifica que tenia dues màquines de vapor amb la força de 80 cavalls - totes dues juntes- que movien quaranta-dues cardes, set mil fusos de filar, en catorze màquines, cent-catorze telers mecànics d'empesa i cent-seixanta-cinc de vellut. Hi treballàven dos-cents trenta homes i cent vuitanta-quatre dones, en total 414 treballadors. Pagava 5.666 rals i 7 ms. de contribució. La descripció posterior, encara que no massa, és la que apareix al Ma-doz, que indica la mateixa força de vapor, però gaire bé doble quantitat de fusos (13.328) i, en canvi, només 200 telers mecànics, sense especificar-ne les funcions; el

nombre de treballadors també hi és minvat, 360. Tornem a tenir notícies de la fàbrica l'any 1855 - sempre lapses de temps ben curts - però aquesta vegada d'un caire diferent (44). D'una banda, primer podem establir la composició del capital aquell any que era la següent: Joan Güell i Ferrer, 271.000 duros; Domènec Ramis, 41.000; Pau Mª Tintoré, 15.000; Joan Jaumandreu, 15.000; Esteve Gatell, 24.000; Celedoni Ascacibar, 9.000; Sebastià Anton Pascual, 15.000; i Joaquim Castañer, 15.000. El capital social pujava, doncs, de 405.000 duros; el director era Josep Sol i Padrís, que havia entrat a la fàbrica el 1850 i que l'11 de juny de 1855 havia estat nomenat president de l'Institut Industrial de Catalunya. Després d'haver registrat més de dos mesos de vaga el 1854 pel conflicte de les selfactines, el 2 de juliol de 1855 s'inicià la primera vaga general de Catalunya, que al "vapor vell", malgrat el caràcter pacífic del moviment, adquirí moments tràgics en ésser assassinat Sol i Padrís i ferit greu el soci segon Domènec Ramis. Pels mateixos anys tenim notícies que la seu social de la fàbrica era al carrer dels Còdols, 13, part darrera de les de Cros i de La España Industrial, formant aquest primer centre de negocis de que parlàven, prop de la plaça del Duc de Medinaceli.

D'aleshores ençà les notícies són més espaiades i irregulars. El fet més important és que a partir de 1880 s'inicià la crisi del sector cotoner que també es féu sentir al vapor vell. Així el 1889 aparegué un opuscle de Ferrán Alsina, en el que aconsella la reforma de la fàbrica (45) que sembla que fou començada, però el cas és

que el propi Alsina - que tenia una fàbrica a Roda - associat amb Eusebi Güell i Bacigalupi - fill de Joan que havia mort el 1872 - traslladaren la fàbrica a Santa Coloma de Cervelló, a l'edifici construït per Gaudí que des del 1920 és la Colònia Güell, i que el 1943 fou comprada per Bertrand i Serra. La fàbrica de Sants, el vapor vell, restà però; fou traspassat a "Parellada, Flaquer y Cia" que es dedicà a la producció de panes exclusivament. De totes maneres sembla que els propietaris seguien essent els Güell; així ho trobem en la carta d'un obrer durant la crisi del 1877, en que durant més de quaranta setmanes només es treballaren quatre dies setmanals, quan diu: "Los Sres. Parellada, Flaquer y Comp^a, dicen no tener despacho, pero los obreros ven claramente que el género elaborado no se almacena sino que se vende; pero como esto no es de mi incumbencia, me limito á suplicar al Sr. D. Eusebio Güell, propietario de la fábrica, se digne hacerse capaz de la mala administración de la compañía, y cuanto pueda en favor de los obreros, seguro de que se lo agradecerán estos con la población entera, dejando demostrados una vez más los filantrópicos sentimientos del que heredó la fama y el buen nombre de su ya difunto padre". I el mateix any el diari santsenc l'Eco de Sans, que dirigí Jacint Laporta, del dia 13 d'octubre anuncia un petit incendi a "la fábrica del Sr. Güell" i el reinici del treball setmanal complert. Aquesta extranya companyia, doncs, tingué una vida curta, ja que a començaments del nou-cents la mateixa fàbrica era subdividida en empreses tèxtils diverses, la de "Juan Serra Arola", que ja comentarem i la "Miret i Flor" que el 1912 tenia

93 telers i pagava 3.428 pts. de contribució, com a mínim. Avui encara és conservada l'estructura externa del "vapor vell", però les activitats tèxtils s'hi han estingit, essent substituïdes per la fàbrica i dipòsit dels mobles Cases.

2.- "LA ESPAÑA INDUSTRIAL S.A.". Arribem a la fàbrica més important de Sants, la primera societat anònima en el ram cotoner de l'Estat espanyol, i moltes vegades l'empresa més important també. Per aquest fet ha estat molt estudiada i citada i les informacions que sobre ella existeixen són immenses; la dificultat no és trobar-ne, sinó aclarir-s'hi, trobar el fil. Cal citar d'una banda el treball d'alguns historiadors, sobretot Jordi Nadal i Miquel Izard (46), i de l'altra la història de la pròpia empresa (47) com a mínim. Però no hi ha història econòmica o industrial de Catalunya que no la posi com a exemple, que no s'il·lustri amb alguna de les seves imatges. "La España Industrial" és la peça clau de la història i de l'evolució de Sants i és la peça clau de la història i de l'evolució de l'economia catalana.

"La España Industrial S.A." és la creació de la família Muntadas y Campeny - dels quals parlem llargament en l'apartat següent - constituïda a Madrid el 28 de gener de 1847 com a fruit una mica de l'Instituto Industrial de España, amb una junta en la qual a més dels germans Muntadas, que aportaren la major part del capital (48), hi figuraven Pascual Madoz, Bonaventura Carles Aribau o Manuel Cantero. La intenció era de constituir

una societat d'abast de tot l'estat i anys enrera (1835 i 1840) el germà segon dels Muntadas, Pau, havia fet gestions a Aragó (casa de misericòrdia de Saragossa, monestir de Piedra) per tal de trobar l'emplaçament principal de la fàbrica. Dic principal, perquè els Muntadas tenien ja el 1839 una fàbrica de vapor al carrer de la Riereta, cantonada Santa Elena, a Barcelona. El monestir de Piedra restà per Pau i pels seus hereus, com veurem després, i la fàbrica principal anà a instal·lar-se al municipi de Sants, vora la riera de Magòria on els Muntadas, com ja hem dit, tenien un establiment de blanqueig, que havien comprat el 1842 quan encara era una casa de pagés. No he pogut trobar cap escritura referent a quan comença a funcionar en realitat la fàbrica de Sants, però Jordi Nadal que en té la comptabilitat assicura que fins al 1849 no començà a produir. La mateixa data dona el Llibre del centenari (47) que assenyala que l'equip inicial era format per dues màquines de vapor de 75 cavalls cada una, que movien 20.596 fusos (18.036 de selfactines i 2.560 de contínues) i 500 telers; diu que també funcionava la secció d'estampats. Del mateix llibre treiem que a la guia de Barcelona de 1849 de Saurí i Mates ja hi surt una referència a la fàbrica. El Monitor (21) té l'estat de dos anys després de la inauguració; no figura la potència instal·lada, en canvi assenyala l'existència de 48 cardes, 68 màquines de filar amb 19.986 fusos, només 275 telers mecànics, un blanqueig, tres cilindres d'estampar, dotze taules de pintar i dues paròtides - no sé que són, en un altre indret els anomena parotips - i indica que pagava una contribució de 12.113 rals i 9 ms. més del do-

ble que el "vapor vell" el mateix any; per bé que hi ha un espai per al nombre de treballadors, homes i dones, aquest espai és en blanc.

El 1853 la fàbrica fou ampliada amb dues màquines de vapor més, de la mateixa potència de 75 cavalls i fou completat el pla previst de filatura i teixit. D'aquest pla ens en dóna una primera idea Madoz al seu diccionari (18), i per aquesta dada podem datar la seva redacció de l'article Sants entre 1853-54; efectivament, ja hi detalla les quatre màquines de vapor, que movien 40.000 fusos i 1.500 telers mecànics; la fàbrica ocupava una mica més de set mujades de terra i era il·luminada per gas; hi treballaven 1.500 treballadors. En aquest moment, doncs, és ja clarament la primera fàbrica de Sants i de Catalunya, és clar, just quan comença el conflicte de les selfactines que la paralitzà diverses vegades durant quinze dies; a la posterior vaga general de 1855, hi aparegueren unes pintades carlines i un treballador seu fou acusat de l'assassinat de Sol i Padrís, el que motivà que el dia del judici hi assistissin tots els treballadors. Per cert, durant el conflicte de les selfactines fou mort el major-dom de la fàbrica de la Riereta, Bartomeu Misseracs. Entre tant, la seu social de l'empresa s'havia traslladat de Madrid a Barcelona el 1851, al carrer Nou de Sant Francesc, 2 - carrer ja citat abans - on romangué fins al 1860 en que fou portada a una ampliació de l'edifici de Riereta-Santa Elena.

A partir del 1857 la fàbrica fou dirigida ja no-

més pels dos germans petits, Isidre i Josep Antón, però fou aquest darrer el veritable motor de la indústria com veurem. Una idea de la importància de la fàbrica de Sants i de la influència dels seus amos pot donar-la el fet de el 1860 la reina Isabel hi fés una visita, de la qual el llibre del Centenari en dóna un quadre pintoresc ! Amb aquest motiu s'organitzà una exposició improvitzada de la qual en resta una descripció de l'equip de la fàbrica: set màquines de vapor amb 600 cavalls efectius de força que movien 100 selfactines i 18 contínues que sumàven 36.200 fusos, 936 telers mecànics, un blanqueig amb capacitat de 600 peces diàries, sis màquines d'estampar a 2, 3 i 4 colors, uns sis-cents cilindres de coure gravats (podien sortir diàriament unes 800 peces d'indianes) i un tint amb capacitat per 200 peces diàries, el nombre d'operaris era de 1.790 i la inversió total anual (materies primeres, jornals i amortització) de 18 milions de rals. Aquesta descripció, en principi encomiàstica, és un xic diferent de la que proporciona una altra font per a l'any següent (49) i que, curiosament és superior, llevat en el nombre d'obrers que xifra en 1.662 repartits així: filatura, 560, dels quals 160 homes, 278 dones i 122 nens; teixit, 796, dels quals 655 homes, 103 dones i 38 nens; i acabat i estampat, 306 obrers, dels quals 266 homes, 32 dones i 8 nens. Així doncs, de la plantilla dos terços eren homes, una quarta part dones i la resta nens; les dones eren majoritàries en la filatura. La culminació d'aquesta època sembla que fou assolida el 1866 quan, segons Nadal, l'empresa assolí el millor exercici de la centúria; després s'inicià un cert estancament.

Fou una època que es clogué el 1880 amb dos fets diferents: l'un que fou l'últim any en que es produïren indianes, l'altre, relacionat amb aquest, fou la mort de Josep Anton i l'accés a la direcció efectiva del seu fill Maties.

Maties inicià la transformació de la fàbrica, el 1883 començà de produir velluts; el 1888 donà un cop de força a la junta d'accionistes i aconseguí la transformació total amb la renovació de maquinària, començant per les calderes de vapor de les quals n'instal·là dues, una de 1.000 cavalls i una altra més petita de 400. El 1893 inicià la producció de franeles, el 1895 de piqués, el 1897 de tela per a enquadrernar, i just en començar el nou-cents inicià la producció de les famoses panes de "raiadillo", la roba de les classes treballadores que salvà gaire bé "La España" de la crisi de producció que fou general a partir de la desfeta colonial. La transformació fonamental, però, arribà el 1914 quan s'electrificà la producció amb seixanta motors de 1.700 cavalls de potència en conjunt, tot cloent l'època del vapor. El 1921, en plé temps de quan matàven pels carrers en un atemptat moriren dos treballadors, la família dels quals emparà l'empresa arribant el fill d'un d'ells a ésser el capellà de "La España Industrial", mossén Joan Miralles, a qui devem la còpia mecanogràfica del Monitor. El 1924 la seu social fou traslladada a l'eixample, a la plaça d'Urquinaona cantonada Llúria, on avui s'aixeca el gratacels; fou el darrer canvi fet en vida de Maties Muntades, que morí el 1927, essent substituït pel seu gendre

Josep M^a d'Albert i Despujol. Aquest eixamplà l'empresa econòmicament (adquirí l'empresa Mohair de Sabadell el 1931), i materialment, creant l'obra social de La España (.casa bressol, menjador, dispensari, consultori mèdic i, posteriorment, camp de futbol, casino, camp de pilota, etc.). Ell també fou el que passà la crisi de la guerra dels tres anys, sense perjudicis per a la empresa gràcies a les bones relacions del baró de Terrades, que morí el 1952, essent substituït pel director actual, el seu nebot, Josep Mª España i Muntadas. Aquest, marquès de Montsarrà, fou el que efectua el trasllat de la fàbrica a Mollet a mitjans dels anys seixanta - reduint personal i modernitzant maquinària - i el que promogué l'empresa immobiliària "L.E.I.S.A." - "La España Industrial S.A." - que presentà el 1969 el pla parcial per a edificar intensivament tot el seu solar, pla declarat il·legal a totes les instàncies jurídiques de l'Estat, del qual sembla que només en restarà, si tot va bé, els dos blocs que s'aixequen ja on hi hagué el camp de futbol.

Una història exemplar, que restarà completada amb la història de la família; ambdues ens han de ben il·lustrar sobre les estratègies dels industrials sobre la ciutat.

3.- "SOBRINOS DE JUAN BATLLÓ". Aquesta empresa completa la trilogia, tot i ésser la més moderna en el temps, és també la més desconeguda, sobre la qual existeix menys informació. El 1868 s'instal·là a Les Corts una fàbrica dels germans Batlló (Fèlix, Joan i Jacint),

d'origen olotí, a la qual s'atorgaren quatre mansanes de l'eixample Cerdà. El 1876 canvià la raó social, que des d'aleshores es digué Batlló i Batlló, ben possiblement perquè Joan l'abandonà per a crear la fàbrica de Sants. Aquesta fàbrica de les Corts funcionà al 1895 i, posteriorment fou venut l'edifici - que es conserva encara gaire bé intocat, relíquia de les fàbriques catalanes del vuit-cents - a la diputació provincial que el 1908 la convertí en universitat industrial.

La fàbrica de Sants s'instal·là en el terreny de can Mangala proper on més tard passaria la línia dels ferrocarrils catalans a Sant Boi, Martorell i Igualada, al carrer de la Constitució, 19, al barri de la Bordeta. Els propietaris veïns es resistiren un temps a deixar construir la claveguera que havia d'evacuar les aigües de la fàbrica, fins al desembre de 1877 no s'arribà a un acord provisional per tal de començar la instal·lació de la fàbrica. El 1880 sembla que fou la seva data d'entrada en funcionament. La guia de Fiter de 1888 (37) indica que comptava amb 30.000 fusos i 700 telers mecànics i que ocupava uns 900 obrers, a la guia de Cornet i Mas no hi surt encara. A la matrícula industrial de Sants de 1912 (39) hi figura amb 73 kw de potència instal·lada que movien 2.716 fusos, una perxa, 720 telers - el mateix si fa no fa que el 1888 -, tres cilindres d'estampar, un blanqueig, vint-i-una màquines d'aprest i un tint; la contribució que pagava pujava a 51.455 pts. La fàbrica s'anà mantenint i s'estingí després de la guerra, transformant-se en un conjunt de magatzems i dipòsits.

I fins aquí el que fa referència a les tres grans empreses tèxtils de Sants, les que en vertebraren el seu esquelet industrial. En la reconstrucció històrica, però, hem vist com apareixien tot de fàbriques petites i mitjanes, potser més arrelades al barri encara, que no es convenient d'oblidar. Les informacions són encara més minses i més esparses, per això en dono notícia resumida i per ordre alfabètic:

1.- "BALET, VENDRELL Y CIA".- L'empresa, que no existeix ja en l'actualitat era situada al carrer Badal, 157. La primera notícia que n'hem trobat és la de la matrícula industrial de 1912 (39) i sospito que l'empresa no devia ésser massa anterior, com a màxim començaria a cavall dels dos segles. Efectivament, cal pensar-ho, ja que el soci principal, el senyor Balet era germà gran de Manuel Balet i Crous, del qual sabem que nasqué el 1893, és a dir que, per diferència d'edat que tinguéssin no sembla possible que formés societat més enllà de començaments de segle. Aquesta empresa el 1912 tenia una potència instal·lada de 35 kw., el que la convertia en la més gran, després de la trilogia és clar, del barri; ja hem vist que la contribució del dit any era també la més elevada, després de les tres grans, que en aquells moments només eren dues. Aquests 35 kw. movien 756 màquines de filar i 340 telers mecànics; ignorem quin tipus de màquines eren i, per tant quants fusos comptaven. Hi havia, a més, una màquina d'aprest. La fàbrica va ésser desmantellada a rel de la renovació del barri, de l'obertura del primer cinturó que revaloritzà extraordinàriament el

carrer Badal, i avui és una casa de pisos.

2.- "EUSEBIO BERTRAND". Així surt citada l'empresa a la matrícula industrial de 1912, residint al carrer de Marina, 62. Si tenim en compte que aquest carrer avui és en part el carrer Parcerisses i que el sector de baix de la Gran Via, on era probablement el número 62, ha desaparegut sota la urbanització de la zona Franca, és difícil de situar-la avui en aquest nou barri. Ja d'entrada el nom d'Eusebi Bertrand i Serra ens vé al cap en veure aquesta empresa cotonera, amb el que Sants hauria comptat amb una factoria de les d'aquest gran industrial, un dels fundadors de la Lliga, que arribà a controlar la colònia Güell de Santa Coloma de Cervelló, com ja ha estat dit. Però no era aquest el seu únic lligam possible amb Sants, ja que cap a la fi del vuit-cents va adquirir, també al delta del Llobregat, però a l'altra banda del riu, una explotació agrària important, La Ricarda. I justament per a electrificar aquesta granja aprofità la propera fàbrica de Sants des de la qual hi féu dur les conduccions. A través d'aquesta informació, i gràcies al minuciós estudi sobre el delta de Jaume Codina (50), hem pogut entroncar aquesta fàbrica d'Eusebi Bertrand amb el famós "prat Vermell" del que ja hem parlat. Efectivament, de Bertrand i Serra ha d'ésser el que Fiter en la seva guia de 1888 (37) cita com a Serra i Bertrán amb els cognoms invertits ja que a Sants l'establiment dels Serra havia estat el primer i a través de Flora Serra i Casanoves (1825-1904), que casà amb Manuel Bertrand i Sales (1848-1911) d'origen occità, passà al seu fill Eusebi.

Aquest fou el que construí el gran imperi del cotó que el dugueren a figurar el 1935 com a primer industrial individual del cotó del món al Master Cotton Spinners Association de Manchester (51).

Així doncs, pel cantó dels Serra aquesta fàbrica ens remet a les notícies que havíem trobat al Monitor (21) i que ja hem comentat. Domènec Serra, propietari del prat Vermell o de les Tres Puntes, que el 1851 ocupava 40 treballadors, i d'un establiment de blanqueig i bollidor - que podia ésser el mateix o no - que pagava 1.078 rals de contribució, podia ésser el pare de Flora Serra i, per tant, sogre d'Eusebi Bertrand.

Aquesta fàbrica, avui també desapareguda de cara a la urbanització, el 1912 tenia nou perxes, cinc cilindres d'estampar, un blanqueig i una màquina d'aprest i pagava 7.385 pts. de contribució el que la convertia en la tercera de Sants, sempre sense comptar les grans. Un altre exemple eloqüent de com els prats de vapor han resultat elements importants en la localització industrial posterior.

3.- "ENRIC GRILLET".- D'aquesta empresa si que no en sabem pràcticament res. Figura a la llista de la contribució industrial de 1851, que reproduïx el Monitor, i aleshores és la tercera fàbrica de Sants, si més no per la quota que paga. A la matrícula industrial de 1912, en canvi, no hi figura de cap manera, així com tampoc no és citada en cap de les fonts que hem consultat. En princi-

pi no és extrany ja que les societats del vuit-cents se solien constituir per períodes breus - quatre o cinc anys -, després dels quals podien renovar-se - amb els mateixos o d'altres socis - o bé liquidar. Aquesta podria ésser una de les moltes empreses tèxtils del vuit-cents que duraren poc. La informació única que en posseim és que en el dit any 1851, tenia dos cilindres d'estampar, dos parotips - enginy que ja he dit que desconec - i d'altres estris tèxtils sense especificar i que pagava 4.108 rals i 13 ms.

4.- "MANENT, CARRIÓ Y CIA". Una altra empresa de la qual no en hi ha notícies, com l'anterior, i que l'única informació que en tenim prové d'una font externa al barri i en cap de les del barri no hi hem pogut trobar res. Ignorem per tan els anys que pogué durar i on podia ésser instal·lada. Es tracta d'una fàbrica que apareix en la llista que en donen Benet i Martí a la seva obra, transcrita de la guia El consultor (41) de 1857, dintre de l'apartat "fábricas de hilados de algodón, lana y lino"; hi diu concretament que la fàbrica d'aquesta empresa és a Sants, però que la seva seu social és a Barcelona, al carrer de Sant Pere més Alt, 16.

5.- "REGORDOSA E HIJOS". Aquí tornem a topar amb una empresa de llarga tradició al barri. Situada al carrer de Portbou, 74, avui desapareguda ja que era on avui passa l'avinguda de Madrid. El 1851 ja era citada a la llista de la contribució que transcriu el Monitor com un dels quatre tints vermells o de blanqueig, juntament amb

n'Erasme i can Nata, els quals pagaven 431 rals cada un. Al cens del 1860 hi figura també com a establiment de tint. A la guia d'En Fiter de 1888 (37) torna sortir, aquesta vegada com "la de tintes de los hijos de Mariano Regordosa y de Mucio Regordosa.", que ens confirma el seu destí de tint, però no queda clar si Mariano i Mucio - Muç? - són els fills d'ambdós els qui formen l'empresa. A la matrícula industrial de 1912, torna a sortir l'empresa, amb el nom que encapçala aquestes ratlles i assenyala com un establiment de tint petit, que pagava una contribució de 469 pts. Justament aquests anys, sobre el 1912, és quan Josep Miracle (52) assenyala que hi entrà a treballar la seva germana Francesca que hi empaquetava cotó hidròfil - no sé que pugui tenir que veure el tint, encara que sigui de cotó, amb l'empaquetat del cotó hidròfil; podrien ésser dues empreses de la mateixa família?-, fet que li inspirà la feina de l'Elvira, protagonista de la seva novella descriptiva de la vida de Sants dels anys deu del nou-cents (53). Aquesta empresa devia arribar a ésser secular, doncs, ja que existia d'abans de 1851 i devia arribar probablement fins a l'obertura de l'avinguda Madrid, una altra que cedí en front de la urbanització.

6.- "JUAN ROLDUA". Tornem a trobar una empresa petita però que ha deixat record al barri (54). Era situada al carrer de Begur - Anna Mª Torrents la situa al carrer de Badal, però és igual, segons se prenguin els davants o els darreres - i sembla que es dedicava exclusivament a la filatura, ja que a la matrícula indus-

trial del 1912 hi figura amb 543 màquines de filar; i la contribució que pagava era de 3.528 pts. És una de les moltes empreses que en els temps recents ha plegat. Al cementiri de Sants hem trobat una tomba d'una altra família però amb el cognom escrit Rulduà.

7.- "JUAN SERRA AROLA". D'aquesta empresa en hi ha dues dades ben diferents. L'una la informació que en dóna la matrícula industrial de Sants de 1912; l'altra, que ben a prop de l'emplaçament que li assenyala encara avui existeix el carrer Serra i Arola. Efectivament, segons la matrícula dita empresa era al carrer del Nord - avui Galileo - cantonada al carrer del Miracle, justament en el solar de l'antic "vapor vell", i a la cantonada de baix surt el carrer esmentat que duu el nom de la fàbrica. El 1912, tenia una potència instal·lada de 6 kw., la qual movia 1.024 màquines de filar - suposo que en aquest cas es deu tractar de fusos només -, 101 telers i tres màquines d'aprest. La contribució ascedia a 10.657 pts., que la posava en segon lloc entre les de Sants d'aquell any, sempre descomptant les de la trilogia.

8.- "MANUFACTURAS SERRA-BALET S.A.". Aquesta és la darrera de les empreses petites i mitjanes que he seleccionat i que representa un cas fins ara únic entre les indústries citades i les que resten per citar: és una empresa antiga però que encara resisteix al barri amb la seva activitat. Situada al carrer de Begur, 44, n'hem trobat una documentació força destacada, el més important de la qual és una semblança històrica del seu gerent

i soci feta per un treballador que hi romengué empleat cinquanta anys i dos mesos ! (55). Aquesta fàbrica s'inicià sota l'empresa "Arañó, Pratsmarsó y Cía" que figura a la matrícula industrial de Sants de 1912 amb 12 kw. de potència, que movien 112 telers i quatre màquines d'aprest més un tint, i pagava 5.657 pts de contribució. Dos anys després, fou quan canvià de propietaris i de producció. Efectivament, els germans Josep i Francesc Serra (56), que tenien una fàbrica tèxtil al carrer Rocafort, cantonada a la Gran Via, l'adquiririen el 1914 formant societat amb Jacint Serra - que sembla que no tenia cap lligam familiar amb els dos germans - i amb Manuel Balet i Crous, societat que prengué el nom "Jacinto, José, Francisco Serra y Manuel Balet, S.A." fins al 1920 en que en sortí Francesc Serra i prengué el nom que encara conserva. La seu social encara és al carrer Ortigosa, vora el carrer de les Junqueres a Barcelona. La fàbrica fou dedicada llavors al tint, aprest i acabat de velluts que eren produïts a Ripoll, Taradell i Gavà; la maquinària procedia en sa major part de la fàbrica de Rocafort i comptava amb 112 telers - de garrot i d'espasa, cada quatre dels quals era conduït per una dona, el que dóna un total de 28 teixidores -, el perxat, el tall a màquina - d'agulla pel vellut llis i de ganivets rodons pel bordó -, rentat, descruat, escaldat - en xups o trempadors -, estenedors, escorredors, respalls blancs i de color, màquina de cilindres per a eixugar, l'aprestat, el tenyit - en barques -, l'acabat i l'acanatge. El 1927 forentrets els telers, ja que fou posada en funcionament una fàbrica de teixit exclusivament. La fàbrica posseïa

també el solar de l'altra banda del carrer Sugranyes, que fou pràcticament tot venut després de la guerra dels tres anys, llevat del tros on hi havia les màquines generadores de vapor, que arribaven a la fàbrica per una foradada sota el carrer. La fàbrica ocupa pels volts de 300 treballadors i produeix una mitjana de trenta mil peces de vellut d'una mica més de 70 m. cada una.

I fins aquí el que en podriem dir la història més externa de la indústria a Sants; d'una indústria que començà amb la segona revolució industrial forta i puixant, i que ara ha desaparegut quasi per complet. De les catorze empreses que hem examinat, només una resta en activitat al barri. Les demés han jugat el paper simplement de sòlars, preparats per a la urbanització. L'impacte sobre el barri és molt important, desapareixen uns llocs de treball determinats in situ, alhora que una nova població ve a ocupar els habitatges que els substitueixen. És un fet normal en el creixement de les ciutats que a Sants ha coincidit massa casualment. Per a esbrinar el que hi pugui haver de casualitat en aquesta operació he hagut de traçar aquest quadre fret de les empreses; catorze fàbriques bones representants de la importància que assolí la indústria santsenca, si més no els anys 1850-1950. Cent anys d'una història que hem hagut de reconstruir peça a peça, i soc conscient de que encara m'en manquen moltes de peces; però era necessari fer-ho, necessari per a conèixer les dades de base, necessari per a poder-ne fer qualsevol interpretació. Aquesta reconstrucció històrica, interessant també per ella mateixa,

em permet ara d'analitzar des d'una altra perspectiva qui hi ha hagut i qui hi ha darrera d'aquests processos; cal cercar qui eren, que volien i com obraven els protagonistes, els "actors" d'aquesta història. Només després de conèixer-los podrem comprendre la seva acció sobre la població i sobre el paisatge d'aquests barris, també obrers, del sud-oest de la ciutat de Barcelona.

L'ESTRUCTURA DE LA PROPIETAT, AGENT BASIC EN LA PRODUCCIO
DE L'ESPAI URBA:

EL CAS DELS BARRIS OBRERS DEL SUD-OEST DE BARCELONA

Verdagué

Volum II

BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA

0700400079

CARLES CARRERAS I VERDAGUER

R.709.787

02.04. ELS EMPRESARIS

Vilà Valentí ha escrit: "En estudiar quins són concretament els homes que dugueren a terme la industrialització catalana, sorgeix en primer lloc una minoria activa, factor fonamental en el procés que s'està iniciant." (57). Aquesta minoria activa que desenvolupà les seves activitats sobre Sants és la que pretenc d'analitzar; però bé que el mateix Vilà atribueixi més avall aquesta feina als historiadors i als sociòlegs. Però no em mou l'afany erudit de la reconstrucció en aquesta història que faig i refaig; el meu interès és de donar llum i d'intentar d'explicar un fet que el ja citat Lleonard Ramírez (55) ha sabut, gràcies a la seva experiència pròpia, sintetitzar bé: "Que s'en podria esperar ni treure d'unes persones (salvant-ne raríssimes però possibles excepcions; la prova n'és a la vista) encarades només al seu negoci, amb ambicions de preponderància personal i econòmica i practicants d'un sentiment sancionador i de càstig envers els seus semblants de classe treballadora !! RES de RES !! Amb l'oblit més pregón han embolcallat el gaudi dels seus millions (sic), amassats amb el bronzir i traqueteig de llançadores i màquines que funcionaven i encara alguna en segueix el ritme, gràcies als braços i mans actius d'obrers Santsencs." Aquesta idea que no és fruit de lectures ni prèdiques sinó de més de cinquanta anys de treball continuat en una mateixa empresa és la que voldria desenvolupar i servir, tot atribuint-li un caire més col·lectiu

i menys romàntic a la història de la industrialització.

La història dels fabricants no és massa fàcil de reconstruir, sobretot quan pretenem de conèixer altres coses que les seves "realitzacions" o fins i tot quan pretenem de relacionar-les simplement les unes amb les altres per tal d'intentar de compondre un quadre complet. Els artificis legals, especialment les lleis de societats anònimes permeten d'amagar moltes vegades - ja ho hem vist amb el cas de "Núñez y Navarro" - la xarxa autèntica d'interessos i voluntats que funciona. En el cas dels Muntadas dues complicacions addicionals ens han dificultat la tasca; l'una, la complexitat enorme de la família i de la seva política de casaments i de relacions amb altres socis i personal, però, sobretot l'altra, el tancament general dels informadors possibles lligat a la personalitat sinistre del director actual de "La España" i complicat amb l'afer del parent estafador, que justament en el moment en que escric aquestes ratlles encara és a la presó, tot just a un centenar de metres de casa. Malgrat aquestes dificultats però, els Muntadas i els seus socis i funcionaris seràn els grans protagonistes d'aquest apartat, no sols perquè "La España" fou la fàbrica més important de Sants, sinó sobretot perquè són els qui més clarament estàn vinculats gaire bé exclusivament amb el barri amb les seves activitats.

Efectivament, els Güell, que amb part de plusvàlua santsenca també pogueren subvencionar tota la magnificència gaudiniana, han tingut moltes altres fonts de

riquesa i han eixemplat les connexions - familiars i econòmiques, ambdues indestriables - fins als López, marquesos de Comillas. D'aquesta manera podriem dir que l'"ecosistema" dels Güell és, com a mínim, tot Catalunya, i més enllà encara. Dels Batlló, no podem dir tant, però la seva vinculació al barri fou minsa i indirecte; ben poc de Sants hi pot haver a la casa del passeig de Gràcia, 43, també refeta per Gaudí. Tampoc els Cros estan vinculats al barri quan la seva empresa inicià la creixença important a partir de 1904, ni els Bertrand colonitzador del Prat i de la Cerdanya; de totes dues famílies (Cros i Serra en aquest cas) només en podem parlar de la primera època, més modesta, com a plenament sant-senca. I ben poques dades n'hem pogut trobar.

Dels Cros, d'origen occità, la primera notícia que en tenim ja hem dit que és la que figura en el Monitor (21), en la llista de contribuents del 1851, com a fabricant de productes químics. És la primera certa, perquè al mateix Monitor hi figura un Eduard Cros com a membre de l'escolania parroquial el 1840, que devia tenir de deu a dotze anys i podria, per tant ésser un germà petit de Joan Timoteu que fou qui seguí els negocis del seu pare, però la dada és força incerta, per bé que el cognom Cros no sigui massa corrent. No hi ha cap altre referència als Cros a Sants que la notícia de que Emili Cros i Isaac fou el primer alcalde després d'un any d'agregació a Barcelona el 1884 i que ell mateix figurà com a representant dels veïns de Sants de la contribució territorial en la comissió contra l'agregació de 1888; sa-

bem que era, doncs, clarament antiagregacionista, però no sabem que tingués res a veure amb la família dels químics. De totes maneres en la llista dels primers setantannou contribuents territorials de 1889 (58) no figura ja cap Cros, fent-nos extrany pel que farà a Emili, i gens extrany pels químics que des de quinze anys abans tenien una fàbrica funcionant a Badalona i residien ben segur a Barcelona. Cap Cros hem trobat tampoc al cementiri de Sants.

Quan als Serra, és un cognom massa corrent perquè puguem fer cas dels Serra diferents que hem trobat. Sabem que Domènec Serra era el propietari del prat Vermell o de les Tres Puntetes el 1851 (21) i la mateixa font ens indica tenia un oratori particular, ço és que vivia a Sants o que a la fàbrica en tenia un. Si tenim en compte que en aquells moments a tota la parròquia de Sants només n'hi havia quatre de oratoris particulars, això ens indica la importància que tenia. Aquest Serra era Domènec Serra i Armadà que casà amb Marianna Clarós, la filla de Llorenç Clarós (1754-1829) industrial - del 1789 hi ha una escriptura de continuació de societat (59) - del qual possiblement heretà la fàbrica i el palau - després dit Serra - del carrer riera de Sant Joan, 22 vora la fàbrica, tots dos desapareguts amb l'obertura de la via Laietana (60). Domènec i Marianna foren els pares de diversos fills, el major dels quals fou Eusebi (1825-1904) que només tingué una filla, Flora Serra i Casanovas que fou la mare d'Eusebi Bertrand i Serra que elevà el patrimoni familiar - dels Serra i dels Bertrand - a la cate-

goria de que ja hem parlat. Tots els demés Serra que hem trobat a Sants no poden tenir res a veure amb aquests i segurament tampoc amb els Serra que posaren fàbrica amb Balet el 1914.

D'aquest darrer en tenim la semblança que ha escrit Lleonard Ramírez, ja citada (55). Manuel Balet i Crous (Barcelona, 1893-1970) era enginyer tèxtil que havia estudiat a Mülhausen (Alsàcia) i era - com a bon burges - un bon esportista, sobretot especialista en pilota basca - sembla que fou campió d'Espanya de cesta-punta - afició que ha tramés als seus fills, Manuel i Joaquim Balet i Portabella - campions del món de cesta-punta el 1952 - així com també la seva fàbrica de Sants. Des del 1921 féu de director gerent, després d'un atemptat comés contra Josep Serra, director anterior, de mal caràcter i franquista - el 1936 es passà al bàndol facciós i el subvencionà -; Balet era director ancien regime, tot el dia a la fàbrica, però marcant les distàncies, no la deixà ni durant la guerra dels tres anys, acceptant el control de la C.N.T. Escapà del Collell i retornà tot just acabada la guerra per a reprendre la gestió de la fàbrica, i sembla que només tragué el que havia fet d'encarregat en la seva absència. Seguí sense deixar la fàbrica i sense continuar l'exemple dels demés industrials santsencs de lliurar els terrenys de la fàbrica a la pressió urbanitzadora i aprofitar per a la modernització amb una localització a les noves àrees industrials de l'àrea metropolitana. Del 70 ençà, els seus fills tampoc no han cedit fins ara. És, doncs, una excepció a la regla dels

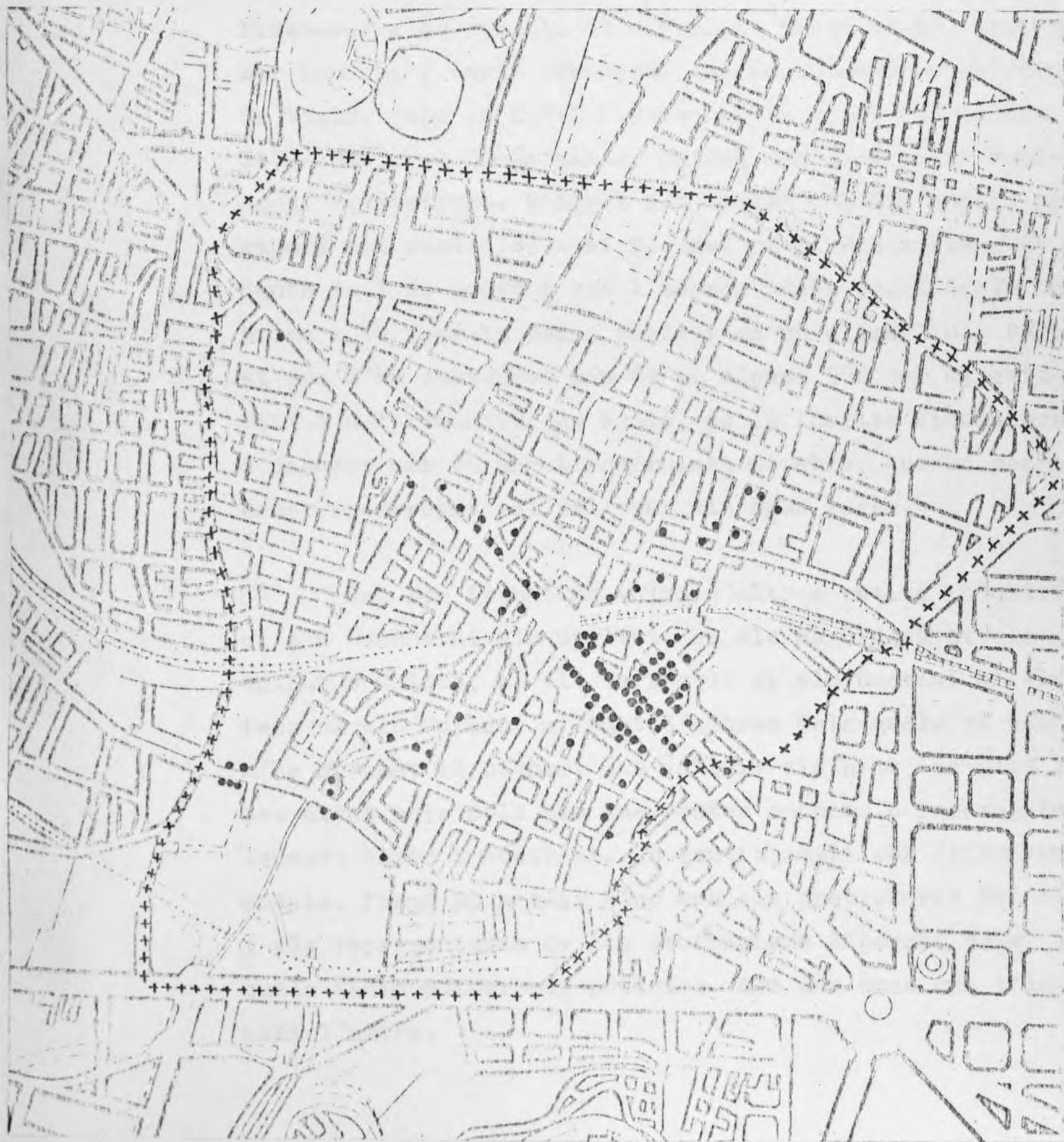

industrials que de cara a Sants actuen més com a propietaris del sòl que altra cosa; excepció que - com totes les excepcions - és difícil d'explicar. El nostre informador ho califica amb un dubtós "incontestable barcelonisme".

Si donem, però, un sentit ampli al concepte d'industrial que volem investigar encara trobem, és clar, molta més gent, que són els qui en realitat formaven la classe dominant del barri; els que més ens interessien, però també els més difícils de poder estudiar. Així, per exemple, ens ha vingut a les mans el llibre de registre d'una entitat, de la qual no n'hem trobat cap notícia, el "Centro Industrial de Sants" (61), que conté la llista de socis, amb adreça i professió dels 115 que el constituïen entre el gener de 1887 i el setembre de 1891. Quan la localització dels industrials per les adreces la llista és clara, quaranta-tres - el 37% - residien a la Carretera, seguien el carrer de Riego, amb deu socis residents, el de la Constitució amb nou, els de Zurbano i Alcolea amb vuit i la plaça del Mercat amb set. El mapa és una bona representació de la localització de la classe "industrial" santsenca, element molt clarificador per a interpretar i entendre la morfologia del barri. Ara bé, cal tenir present que el mot "industrial" com ja he dit, és pres en un sentit ampli. Efectivament, pel que fa a la professió dels socis d'aquest centre trobem que cinquanta-sis són el que podríem anomenar petits artesans (fusters, sabaters, serrallers, cadiraires, mestres de cases, etc.) i cinquanta-quatre són comerciants

MAPA nº 1.- LOCALITZACIÓ DELS SOCIS DEL "CENTRE INDUSTRIAL DE SANS"

(gener 1887 - setembre 1891)

de tots tipus. El quatre per cent restant són dos de professió liberal (procurador i mestre), dos fabricants i un que no consta. D'aquests dos fabricants, un ho és de corsés, l'altra no n'indica l'especialitat, però és tracta d'un home important: Antoni Pidelaserra i Surifiach. Pidelaserra és adreçat al carrer de Santa Maria, avui tenor Massini i estic convençut que ha d'ésser un fabricant de tints, pare de Marià Pidelaserra i Brias (Barcelona ? 1877-1946), el famós pintor català que així seria santenc. F. Fontbona, bidgraf del pintor ens diu que és originari del Poble Sec - si més no, no és massa lluny de Sants !- i és evident que l'adreça podia ésser de la fàbrica i la família podia residir en un altre lloc. Però el que m'ha convençut més és el nínxol 900 del departament 1 del cementiri de Sants, de la família Pidelaserra i decorat amb un àngel modernista notable, que bé podria ésser encarregat pel fill per als seus pares.

Res hem trobat de molts d'altres petits industrials, ni els Manent ni els Grillet, ni els Regordosa ni els Rolduà o Rulduà, ni els Carroggio ni els Codina, ni els Pons ni els Sureda, ni tant d'altres dels quals ni ens n'ha arribat el cognom. Que valguin els pocs exemples que hem citat pels molt més que resten anònims o incògnits. Aquesta èlite industrial, en sentit ampli com deiem suara mateix, formà un mateix bloc amb els propietaris del sòl i els representants de les professions liberals dels quals tenim potser més notícies. Que una cosa ens il·lumi-
mini l'altre.

Però ens és impossible de parlar d'industrials santsencs sense parlar de la família industrial de Sants per excel·lència - ja veurem que alguns dels seus components hi han nascut i tot a Sants -, i que són santsencs de totes maneres per la impronta imborrable que hi han deixat, els més santsencs en aquest sentit: els Muntadas i els seus col·laboradors.

Per donar llum a una família tan complexa, tan important i tan poc estudiada hem fet abans que res el quadre genealògic que presentem. Molta feina hi ha darrera de tan poc espai. Per a dreçar-lo ens hem valgut de les informacions que podiem treure del Llibre del centenari (47) i de les actes notarials innumerables, i proporcionalment molt menys de les que deuen existir, que hem pogut consultar i de vies bibliogràfiques de vegades molt indirectes i que en cada cas seràn citades. Però malgrat les dificultats el quadre i les notícies no haurien estat possibles sense dues ajudes inestimables, la de l'antropòleg nord-americà Gari McDonogh, de qui ja he parlat i que m'estalvià molts de passos, i la de les informacions precioses que va voler-me donar una descendent directe dels Muntadas, encara Muntadas de segon cognom, i que malgrat les circumstàncies que abans he assenyalat no va tenir inconvenient a aclarir-me un bon munt de dubtes.

Dels inicis d'aquest arbre genealògic ben poca cosa podem dir per ara. És destacable el canvi de cognom de Bernat Muntadas, que prengué els materns, ignoro per

quina raó; el més important, però, és que fins ara no coneixem com es produí l'acumulació de capital que permeté a la família Muntadas de convertir-se en fabricants. Ja durant l'etapa igualadina (62), que s'estén fins al 1828 probablement, apareix Maties Muntadas i Font i el seu hereu Joan com a paraire i també el seu germà Isidre amb el seu hereu Bernat. Tampoc he pogut aclarir quin dels dos germans Muntadas i Font era més gran, tot i que suposo que era Maties, ni quin tipus de relacions hi hagué entre totes dues branques, que semblen totalment inexistents, si més no en l'etapa barcelonina de les dues famílies.

Tractarem primer els Muntadas Cañellas per a aïllar ja aquest sector. La primera notícia que n'hem trobat a Barcelona és la d'una societat dita "Isidro Muntadas Font i Cía" que estengué les seves activitats de 1837 a 1847, en la qual hi havia Isidre Muntadas i Font i el seu fill gran Bernat. Entre mig, Isidre i el seu fill segon Joan entraren a l'empresa "Mariano Sirvent y Cía" constituïda el 1840 amb ells dos que aportaren 5 mil duros, més Mariano Sirvent, que n'aportà vint mil, i Pedro Alonso del Real, que n'aportà altres cinc mil, més uns locals a Badalona per a posar-hi la fàbrica. La seu social fou a casa dels Muntadas, al carrer de la Reina Amàlia de Barcelona, nº 23 i 25, o molt a prop al mateix carrer (63), i Joan en fou el director. La fàbrica tenia una potència instal·lada de 12 cavalls que movien vuit màquines de filar de 240 púes i cent telers mecànics. L'empresa fou prorrogada per cinc anys més el 1846, ja

amb Magdalena Alonso del Real i Vilregut - que podria ésser la filla de Pere, o la seva vidua ja que aleshores, si més no en les escriptures notarials la dona prenia el cognom del marit, però que en qualsevol cas sembla emparentar-los amb els Vilaregut, fabricants de Gràcia - amb un capital de 140 mil lliures, de les quals 80 les aportà Sirvent, i 20 cada-ú dels altres tres. Sabem que el 1851 fou novament prorrogada i ja no n'hem cercat més notícies.

Isidre Muntadas i Font havia tingut d'apoderats els seus fills diverses vegades i a un Manuel Verdaguer que surt fins i tot al testament com a albacea. Aquest testament és de 1856, Isidre ja no pot signar perquè està malament de la vista, i ens ha proporcionat una informació preciosa. Del mateix any daten unes escriptures de compra d'accions al Banc de Barcelona, l'espina dorsal dels negocis catalans d'aleshores i de reconeixement de deute d'una empresa, "La Industrial Algodonera", que també residia al carrer Amàlia. D'aleshores ençà es fa més difícil tenir notícies i, a més, arrencada ja "La España Industrial" i sense que mai hi hagin tingut cap relació considero que tampoc tenia massa interès de prosseguir.

Quan al tronc principal, tenim primer l'entroncament amb els Campeny, que devia ésser una família destacada d'Igualada, ja que, d'una banda hi trobem a aquesta ciutat la font de Neptú feta per Damià Campeny - mataroní d'origen - el 1832 i la naixença el 1858 d'una altra

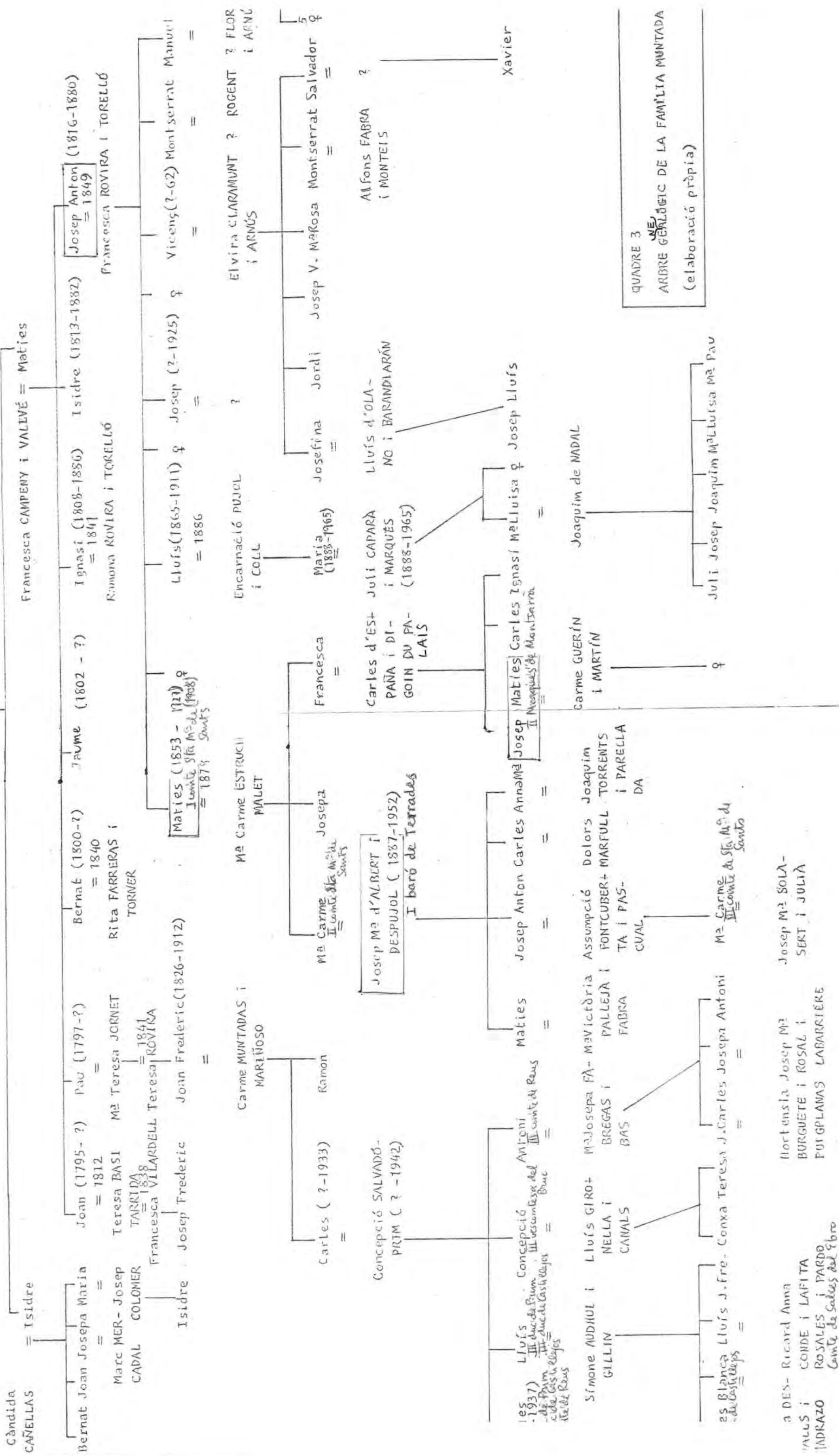
escultor, de menor qualitat, anomenat Josep Campeny i Santamaria. Els germans Muntadas Campeny ho són tots nats a Igualada i alguns d'ells casaren amb filles de famílies igualadines; destaca sobretot la família Rovira Torelló, tres filles de la qual - Ramona i Teresa el 1841 i Francesca el 1849 - casaren amb germans Muntadas - Ignasi, Pau i Josep Anton respectivament. També era de família igualadina la primera dona del germà gran, Joan, mentre que la d'En Bernat era de Cervera, per bé que els béns que aportà com a dot eren també a la comarca d'Anoia, a Sant Magí de Rocamora. L'entroncament amb Igualada i la seva comarca és doncs fort per a aquesta primera generació Muntadas. No sabem amb qui casà Jaume, però crec que devia fer-ho a Saragossa o a Madrid on residí molt temps i amb algú que devia dir-se Mariñoso, cognom aragonés, ja que, com veurem el fill de Pau casà amb una cosina germana Muntadas i Mariñoso, que només podria ser filla d'ell o d'algun segon matrimoni d'un altre germà del que no tinguem notícia, ja que Isidre va morir solter.

Els germans Muntadas i Campeny van actuar junts diverses vegades o en grups diferents com a mínim. Les primeres notícies són del 1838 en que cinc d'ells - Pau, Bernat, Ignasi, Isidre i Josep Anton - paguen cada un cent lliures a son pare per la llegítima; la data coincideix amb els capítols matrimonials de les segones núpcies de l'hereu, Joan, en els quals el pare el nomena hereu universal perquè sempre ha portat el pes dels seus negocis. Això explicaria una mica la certa desvinculació entre Joan i els demés germans, que no és però total.

En Jaume, que és l'únic que no surt podria haver comprat també la llegítima però davant d'un altre notari, possiblement de fora de Barcelona on sembla que residí normalment. La majoria dels negocis dels germans són encapçalats els primers anys pel segon, Pau, i el cas curiós és que després els negocis acabaren passant al petit Josep Anton que els heretà per la seva descendència. La compra del solar de Sants també fou feta el 1842 per l'empresa "Muntadas hermanos", en representació de la qual actuà Bernat. Una notícia col·lectiva posterior és la donació de poders a Josep Anton el 1846, per tal de realitzar l'empresa que serà "La España Industrial"; aquesta donació de poders té una història complexa, ja que primer trobem tres escriptures diferents d'un mateix notari (64), una de donació de part de Joan i Bernat - el 18 d'agost -, l'altre d'Isidre - el mateix dia - i, finalment, d'els demés germans - el 14 de setembre -. Però hem trobat també una altra escriptura, la definitiva, feta davant d'un altre notari (65) el dia 28 de desembre del mateix any, en la qual hi figura el pare, Maties, i tots els germans. Hom podria pensar, doncs, que es tracta d'un projecte al qual donen molta importància - com així fou - i que aprofitaren l'avinantesa de les dates nadalenques per a ésser tots plegats. Aquests poders dugueren a la constitució de "La España" ja esmentada (48), i a unes escriptures posteriors en que les dones de Pau i Joan n'accepten les clàusules, totes dues de l'11 de maig de 1847. Tots els germans foren directors nominals de "La España" el decenni 1847-57.

Pau CARBONELL = Francesca MUNTADAS
Bernat MUNTADAS i VERGÉS = Teresa FONT

a DES- Ricard Anna
VALS i CONDE i LAFITA
INDRAZO ROSALES i PARDO
Comte de Salces del 960

Mortensia Josep M^a
BURGUETE i ROSAL i
FUGPLANAS LABARRIÈRE
Josep Mª SOLA-
SEKT i JULIÀ

QUADRE 3
ARBRE GENEALÒGIC DE LA FAMÍLIA MUNTADA
(elaboració pròpia)

Dades més tardanes referides al conjunt dels germans, sense que puguem però precisar massa a quins exactament inclou, les trobem en la participació a d'altres empreses. Efectivament, el 1876 els germans Muntadas figuren com a petits accionistes del Banc Hispano-Colonial, acabat de constituir, en el qual participaven amb 150 mil pessetes (66); el 1844, havia sortit la denominació germans Muntadàs adquirint 15 accions del primer paquet que constituí el Banc de Barcelona (67).

L'estudi dels germans per separat resulta encara més aclaridor. Cal dir que coneixem set germans varons, però això no vol dir que no hi pogués haver germanes que llavors no comptaven massa en el món dels negocis i que, com hem dit adoptaven el nom dels marits el que fa difícil de trobar-ne el rastre. En el cas dels fills de Josep Anton ha estat només la comunicació directe de la senyora Muntadas la que ens ha permés de conèixer l'existència de tres filles monges i una de casada; el mateix podria succeir en aquest cas.

De JOAN, a més de les dades que figuren al quadre genealògic, que no cal repetir, només podem dir que malgrat algunes excepcions com la constitució de "La España", correntment feia llinatge a part. Hereu universal del seu pare, confirmat en els capítols matrimonials dels seus dos casaments el 1812 i el 1838, apareix com a fabricant independent en una llista d'empresaris que obliguen els treballadors a fer mitja hora més els dissabtes les setmanes que s'hi escau alguna festa, llista feta pels fi-

ladors el 15 de juny de 1856 (68). Sembla que no tingué fills del primer matrimoni i del segon hem pogut trobar referència d'un Josep Frederic Muntadas i Vilardell el qual el 1880 era del consell d'administració de la "Cía. de Ferro-carriles de Medina del Campo a Zamora y de Orense a Vigo S.A."

PAU és un dels germans importants, si més no els primers anys d'acumulació industrial. El 1832 apareix com a president del ram de filats de la Comissió de fàbriques de Barcelona, la qual cosa sembla que vol dir que aleshores ja posseïa alguna fàbrica de que no tenim notícia, si no és com a representant de l'empresa "Matías Muntadas e Hijo", de Maties i Joan, que el 1828 fabricava ja filats de cotó a Barcelona. El 1835 donà poders al seu germà Jaume, llavors veí de Zaragoza per a que anul·lés el contracte de convertir en fàbrica la casa de misericòrdia d'aquella ciutat, contracte que, lògicament, havia d'haver signat anteriorment. El 1837 apareix donant a la parròquia de Sabadell uns trossos de terra campa que havia adquirit en la desamortització al mateix Sabadell el 1835 i 1836. L'any següent apareix com a comprador de diversos terrenys al carrer de Santa Elena, on s'aixecà després la fàbrica de la Riereta, i l'any següent, 1839, constituí la raó social "Pablo Muntadas y Hermanos" amb un capital de 145.939 lliures catalanes. Dita raó tingué nou establiments diferents, quatre de filats, tres de teixit, un de blanqueig - el solar de Sants ?- i un d'aprest. Segons el Llibre del Centenari el 1840 es retirà amistosament dels negocis, però el cert és que l'any

1846, juntament amb Isidre és el que figura en els tractes de compra d'una màquina de vapor de la casa britànica Hall de Dartford per a la fàbrica de la Riereta. El mateix 1840, a més, donà poders a un Miquel Vicenç de Zaragoza perquè prengui possessió en nom seu de les finques que havia comprat al monestir de Piedra. El 1844 entrà a formar part de la junta directiva de la Caixa d'Estalvis de Barcelona, on romangué fins el 1850. Entre tant, el 1846 mateix el trobem venent uns terrenys de la falda de Montjuïc que havia comprat també a rel de la desamortització i a l'esmentada llista dels filadors de 1856 (68) apareix com a fabricant individual entre els que no obliguen a treballar la mitja hora més. No n'hem trobat més notícies, però sabem de cert que de la fallida industrialització aragonesa, en la que hem vist tingué un paper capdavanter, en restà propietari del monestir de Piedra, que passà al seu fill, nat del primer matrimoni (69). Es tracta d'un dels caps de branca importants juntament amb el seu germà petit, separats de vint-i-un anys !, que per la seva major edat el 1835 era ja un dels homes rics que es va beneficiar de la desamortització eclesiàstica, ja que com a mínim n'hi coneixem adquisicions a Alhama, a Sabadell i a Montjuïc.

El tercer, BERNAT, sabem que el 1838 tenia una fàbrica de cardes a Igualada, juntament amb Antoni Ratera, l'apoderat de la qual era Domènec Carles i Alemany i el seu fill, el qual casà amb una germana de la dona d'En Bernat. El 1840, l'any del seu casament, sembla que deixà Igualada; ell és qui en dot havia rebut unes finques

a Sant Magí de Rocamora. Sabem també que entre 1853-59 formà part de la junta directiva de la Caixa d'Estalvis, mentre que el 1856 el trobem entre els empresaris que no fan treballar la mitja hora (68), com Pau, però no com Joan, i sabem també que aquests anys havia fet diversos préstecs a fabricants de la plana de Vic. El 1874 entrà en companyia amb Ignasi Aparicio i Sala a l'empresa "Bernardo Muntadas, Aparicio y Cía" que durà fins al 1890, cal suposar que ell morí abans. No tenim cap notícia tampoc de descendents seus, si en va tenir.

De JAUME, el quart, encara en tenim menys notícies. Sabem que el 1835 era a Zaragoza on dugué algun afer d'en Pau; a més el 18 de juliol d'aquest any féu testament i a l'escriptura d'otorgació consta com a veí de la capital aragonesa (70). El 1847, però, tenim notícies de que residia a Madrid i que participà amb Josep Anton en els treballs de preparació de la constitució de "La España", en l'acta de la qual figura; el març-abril de 1854 encara hi era - o hi tornava a ésser - ja que d'allí estant participà en els treballs d'una comissió de fabricants catalans en l'afer dels aranzels. Devia fer-se càrrec dels negocis dels Muntadas a la capital de l'estat i del despatx que hi tenien a la placeta de l'Àngel, 16. Per aquestes raons ell sembla el més indicat per haver entroncat amb un cognom aragonés com Mariñoso com ja hem dit i com veurem més endavant.

Del cinqué, IGNASI no n'hem pogut saber absolutament res més del que figura al quadre. Cal doncs, que

estudiem ja els directors efectius de "La España" des del 1857 en endavant.

ISIDRE, el germà solter, sembla que fou el conco de la família. Restà a la direcció fins i tot dos anys més que Josep Antón que morí abans, però la seva direcció devia ésser més honorària que altra cosa, ja que els accionistes nomenaren immediatament a Maties, l'hereu de Josep Antón per substituir-lo. De totes maneres l'empresa ha fet un esforç de considerar iguals tots dos germans, i així figuren en les plaques oficials i quadres de família. Aquest fet ens duria a pensar si no seria un xic anormal per l'afany de protecció de que fou objecte. Sembla desmentir però aquesta impressió - totalment subjectiva, és clar - el fet de que l'any 1851 trobem una escriptura de Bernat i Josep Antón atorgant-li poders per tot el que feia referència al Banc de Barcelona i a l'administració de llurs accions, que no eren moltes, però gens despreiables (71).

Finalment, el germà petit, el seté de la primera generació Muntadas, JOSEP ANTON, fou el creador en realitat del patrimoni familiar i l'impulsor dels seus negocis. Des del 1841 a Madrid, data en que començà el Instituto Industrial de España anà treballant la creació de "La España", la infraestructura material de la qual posava llavors Pau. En la constitució ell és el representant de tota la família i ben segur el que en decidí tots els punts. Fou un home de direcció, proteccionista i antiabolucionista de l'esclavatge a les darreres colònies

espanyoles. Efectivament, fou membre de la junta directiva del foment; el novembre-desembre de 1855 anà a Madrid amb una comissió de fabricants catalans per tractar d'abolir una nova llei aranzelària i el 1869 participava en una altra comissió per tal d'arreglar diners per a subvencionar un exèrcit contra els patriotes cubans. Juntament amb Josep Argullol féu la sessió necrològica dedicada a l'altre gran fabricant, proteccionista i anti-abolicionista, Joan Güell i Ferrer. Membre del consell d'administració del Banc de Barcelona entre 1861 i 1880, data de la seva mort; comprà accions de la companyia dels ferrocarrils de Barcelona a Saragossa i Portugal i el 1878 entrà al consell d'administració de la companyia successora els "Ferrocarriles del Norte" en el mateix moment en que ho feren Güell i Ferrer i Vidal, altres grans industrials del moment. Aquestes participacions, doncs, el confirmen com a representant de la classe industrial en plena formació i expansió. Però sobretot, Josep Anton fou el gerent de "La España" i qui començà d'aplicar l'esperit paternalista de direcció que en fou característic. El 1855 signava un conveni col·lectiu amb d'altres empresaris i representants dels treballadors; el 1865 durant l'epidèmia de còlera convertí les naus en hospital i sembla que aconseguí una curació espectacular en aquells moments - el 95% dels casos ?!-; el 1870 demostrava les bones relacions amb l'ajuntament de Sants conseguint eixamplar els locals tot modificant la riera de Magòria; el 1876 rebia "sin motivo especial que determinase el hecho" segons escrigué el secretari Víctor de Compte (47), una escrivania d'argent i un pergami; el 1877 durant la

visita del rei li demanà perdó per tres treballadors condemnats, però que aconseguí. Aquesta visita d'Alfons XII, com la d'Isabel II de 1860 són indicatiu també de la influència i prestigi entre les classes dominants de que devia gaudir l'empresa i el seu director. Suposem que el director vivia en el pabelló especial que hi havia a la fàbrica de Sants, però hem sabut que la seva torre d'estiueig era a la Bonanova, a l'edifici que avui hosteja l'escola La Salle, a la comunitat de la qual la cedí en testament. Altres operacions importants hem pogut trobar i en destaco una que denota l'eixamplement del camp d'acció del capital industrial; efectivament, el 1855 Josep Anton Muntadas deixà vint mil duros a un Anton Xuriguera i Andarió, propietari, per a edificar cases noves en el carrer de la Princesa que s'havia d'obrir llavors (72). Operacions d'aquest tipus, sobretot més tard i sobre l'Eixample ens indicarien les interrelacions entre les fraccions de classe diferents.

Fins aquí l'aportació de la primera generació de fabricants Muntadas, que de la petita societat han donat al salt a la gran empresa mecanitzada i cap a la diversificació d'inversions. Una generació que presenta tota una alternativa als fabricants de les colònies, amb una política paternalista envers llurs treballadors, per tal d'integrar-los i aturar els moviments associatius. Anem a veure ara, la segona generació, de la qual ja hem dit el poc que sabem del fill de Joan, el germà gran.

JOAN FREDERIC MUNTADAS i JORNET, fill del primer

matrimoni de Pau, és el major dels d'aquesta segona generació. Llicenciat en Dret i en Filosofia i Lletres, representa ja la generació fruit de la riquesa, que hereda. Fou poeta afeccionat i diputat a corts diverses vegades, per les circumscripcions de Mataró, d'Igualada i de Valls, el que suposa alhora un eixamplament de l'àrea d'influències. Joan Frederic és l'hereu del monestir de Piedra i el que n'obrí algunes de les seves magnificències a la vista de tots, explotant-lo comercialment és clar. A la guia del monestir de Victor Balaguer (73) podem llegir: "Gracias a Federico Muntadas, Piedra vive todavía - pàg. 31- i "Fue su fundador un poeta. Un poeta ha sido su conservador y restaurador" - pàg. 33-. I al ja citat Recuerdos y bellezas de España (69) : "el ardiente entusiasmo hacia las bellas artes y la literatura precozmente despertado en su hijo - es refereix a Pau - D. Federico. Nosotros que savemos cuan gratas inspiraciones debe á aquel magnífico sitio nuestro joven amigo, no dudamos que influirá eficazmente en la conservación de cuanto allí hay de antiguo, de bello, de característico, y que detestando la vandálica avidez de otros nuevos poseedores, sabrá apreciar dignamente en todos conceptos la fortuna de tener un monumento por morada". Frederic, amb el pseudònim de Leandre Jornet - el cognom matern - fou el cronista del monestir, on el 1860 féu obrir un pou per poder donar accés a la cova rera la cascada, i creà una granja de peixos que el 1876 comptava més de vuitanta mil truites. Com a poeta també, però, es manifestà a rel de la mort del seu oncle Josep Anton, ja que escrigué una elegia dedicada a ell, llegida a la sessió ne-

crofògica del Foment del 20 de març de 1880; publicada al Diario de Barcelona dos dies més tard, elegia que té més de dos-cents versos. Ell fou qui es casà amb una còsina germana seva - que penso filla de Jaume - i tingué dos fills, el gran, Carles, de qui parlarem més endavant i el petit, Ramón, que ben aviat anà a residir a Màlaga on estengué la família Muntadas.

MATIES MUNTADAS i ROVIRA és el seguidor en la direcció de "La España" i el continuador de l'esperit del seu pare. És santsenc de naixement, ja que nasqué a la fàbrica, per bé que ell de gran visqué en una torre de tres pisos a l'eixample, carrer Llúria, 110. Representant d'aquesta segona generació fou educat per tal de regentar la fàbrica, havent estudiat enginyeria química a Alemanya, a Wiesbaden. Animat d'aquest nou esperit realitzà la gran transformació tècnica de la fàbrica recolçat davant dels accionistes pel seu amic i secretari de la junta d'inspecció Josep Mª Milà i Pí, de qui tractarem més endavant, i en l'aspecte tècnic ajudat pel seu germà, enginyer també, Lluís. Canvi de màquines, canvi de produccions, canvi d'accionistes, una renovació total de l'empresa (74). Inicià l'entroncament, econòmic i familiar amb l'aristocràcia del diner catalana, i seguí la tradició de rebre visites reals, el 1888 Maria Cristina amb Alfons XIII petit, i el 1904, ja Alfons XIII rei; ell mateix fou ennoblit essent nomenat el 1908 primer comte de Santa Maria de Sants. Tinent d'alcalde de Rius i Taulet fou membre de la comissió de l'Exposició de 1888, en la qual "La España" tingué una gran participació.

Membre del consell d'administració de Crédito y Docks S.A., la companyia de crèdits, fou també un gran col·leccionista d'art, amb la compra de moltes peces importants que adornaren casa seva fins al 1956 en que l'ajuntament de Barcelona les adquirí i avui són exhibides al Museu d'Art de Catalunya. Membre, també és clar, del Foment, sabem que el 1898 era membre de la junta d'aranzels de l'entitat. La seva tragèdia devia ser la família, pertanyent a una branca tan prolífica només va tenir tres fills, vaja tres filles ! "La España" surt dels Muntadas i passa al gendre, això sí de l'aristocràcia del diner sempre.

LLUÍS MUNTADAS i ROVIRA sembla que era el segon dels germans. Aquest fou enginyer un dels homes que introduí l'electrificació a Catalunya, que la introduí pràcticament és clar, igual que Pearson. Ell instal·là a "La España" la gran caldera Wheelock de mil cavalls, feta a Lille, i la més petita Sulzer, de quatre-cents, i tot el sistema de cables per a la transmissió. Amb aquest motiu residí uns anys a la fàbrica de Sants i allà nasqué la seva única filla. Però les relacions fraternals sembla que no foren tot el cordials que devien i Lluís aviat es desvinculà de l'empresa per sempre més. El 1908 creà la "Cia de Cables Eléctricos" i les "Lámparas Eléctricas Z" que tingué la primera fàbrica ben a prop de "La España", a la cantonada de la Gran Via, carrer Mèxic, i que posteriorment passà a mans de capital Philips. Més antiga encara era la companyia "Muntadas Hermanos" que cons-

tituí el 1894 amb el seu germà Manuel, dedicada a productes relacionats amb l'electricitat, que el 1897 per un canvi de socis fou "Muntadas, Darna y Cía", i que acabà constituint "La Industria Eléctrica" que absorbí finalment la Siemens; per aquest motiu vora la factoria Siemens de Cornellà hi ha encara avui el carrer Lluís Muntadas. A aquesta empresa treballà un temps també com a enginyer el propagandista catòlic Jaume Raventós, el cavaller de can Codorníu, casat amb una filla Santomà, com hem vist (75). I també aquesta empresa fou la que montà el tranvia "blau" del Tibidabo, que encara avui en conserva el nom; justament muntant aquesta línia descobrí una torre de Puig i Cadafalch de la urbanització del Doctor Andreu que va adquirir com a residència familiar, és la casa Muntadas, darrera de la qual hi ha també un carrer Lluís Muntadas. Possiblement més bon enginyer que negociant no construí un imperi, però estigué a la primera línia de la "tercera revolució industrial". El 1909 era president del Foment i el mateix any fou candidat per la lliga en les eleccions que perdé a la diputació provincial.

Els altres MUNTADAS i ROVIRA són menys importants. JOSEP no hem pogut saber amb quí casà, però no tingué fills; era afeccionat a la pintura i sembla que fins i tot participà en l'exposició de Belles Arts de 1919; entusiasta de l'automòvil en fou un dels pioners; treballà a "La España" a la secció comercial, com apoderat i sembla que tingué algunes propietats al Prat. VICENÇ i MANUEL estaven casats amb dues germanastres descendents de

la família de banquers Arnús i seguiren la tradició familiar, el primer amb tretze fills i el segon amb set, això si la majoria filles. De Vicenç sabem que era un home interessant per la cultura; hem trobat la seva signatura al llibre d'or de l'Institut Municipal d'Història el 1959; sabem també que estigué per negocis tres anys a Filipines i tornant entrà al consell d'administració del Banc Vitalici, del qual fou president a partir de 1947. Manuel sembla que escrivia; participà en diverses empreses, la "Muntadas Hermanos" que ja hem citat amb Lluís, més "Manuel Muntadas y Cía" que funcionà entre 1899-1902 de productes químics associat amb Francesc Aymà i Turet, i una altra "Manuel Muntadas y Cía" creada el 1916 amb Rifert i Quiroga, dedicada a la calefacció, més coneguda per "la tèrmica".

Arribem a la tercera generació, quan es consolidà l'entrecasament amb altres famílies de l'èlite barcelonina i, per tant l'eixamplement de la seva àrea d'influències.

CARLES MUNTADAS i MUNTADAS és l'hereu del poeta Joan Frederic, home culte i ben relacionat que figura a quasi tots els consells d'administració de les empreses familiars més que per mèrits propis per les seves amistats, entre les quals destaca, per exemple, la d'Ossorio y Gallardo. El trobem així a "Lámparas Z", que presidí entre 1920 i 1933, a Crédito y Docks, a Lámparas Philips S.A., a la "Sociedad Metropolitana de Construcción", a la "Compañía General Eléctrica", a "La España Industrial"

on presidí la junta d'inspecció el darrer any de la seva vida, "La Hispano-Minera S.A.", el Banc Vitalici, etc. Casà amb la filla d'un cosí del general Prim que passà els seus títols als seus descendents, essent una de les principals "entrades" de noblesa entre els Muntadas.

JOSEP M^a D'ALBERT i DESPUJOL provenia d'una família important de l'Empordà, els Terrades, que havia experimentat una forta devallada econòmica. Entrà a "La España" el 1908, el 1917 n'era apoderat i s'havia casat amb la filla de l'amo, la pubilla Carme, segona comtesa de Santa Maria de Sants; el 1927 el consell d'administració l'escollí successor del sogre. De secretari tingué el seu germà Manuel, que morí a la guerra dels tres anys. L'empresa i els seus bons oficis li permeteren de recuperar el patrimoni familiar i d'adquirir el títol de primer baró de Terrades. Bons oficis sobretot amb els guanyadors de la dita guerra: el 1939 fabricà 400.000 banderes de l'estat espanyol - de l'estanc -, el maig de 1947 la visità el general Franco, - el dictadoret Berenguer l'havia visitada el 1930 acompanyant la tercera visita que hi féu Alfons XIII !-, i el 18 de març de 1945 havia estat nomenat alcalde de Barcelona, càrrec que mantingué fins a la vaga dels tranvies de 1951, que li suposà la "dimissió". No sobrevisqué un any aquesta feta. Durant el seu mandat l'empresa adquirí noves conquestes "socials", la "casa-bressol" i el centre mèdic (76) el 1929, la caixa de previsió, més totes les instal·lacions esportives i recreatives, que situà als terrenys de l'antiga riera de Magòria, inaugurats el 1944. L'empresa ha-

via eixamplat les seves activitats comprant el 1935 la fàbrica "Mohair" de Sabadell que afegí la producció de felpes i astracans, i el 1943 el taller de gravat per cilindres de la vidua de Josep Clapés, traslladat als nous terrenys de la fàbrica. Ell també féu organitzar viatges d'esplai pels treballadors distingits, anualment a partir de 1940, que sempre tenien Zaragoza - i el Pilar, és clar !- com a primera etapa. El seu successor no fou però un fill seu, sinó un nebot, i n'ignorem totalment les raons.

D'aquesta tercera generació podriem destacar-ne, a més, MARIA MUNTADAS i PUJOL, filla única de Lluís que havia nascut a la casa de la fàbrica de Sants, afeccionada a la pintura que havia participat en algunes exposicions i que muntà un estudi per a filles de la high society barcelonina; casà amb JULI CAPARÀ i MARQUÉS, de família del Maresme, membre dels consells d'administració de "Hispano Olivetti" (1929-37), de "Lámparas Z" des del 1912, que presidí els anys 1934-35, i de la "Cables Eléctricos S.A."; morí a Sant Sebastià, fugint del front popular, atropellat per un taxi.

Les filles de Vicenç feren bons casaments: JOSEFINA casà amb LLUÍS D'OLANO i BARANDIARÁN, fill de l'enginyer de mines que explotà les mines de Fígols - des del 1908 fou, doncs, primer comte de Fígols - i president de la diputació de Barcelona, i germà de José Eduardo, el gran, segon comte de Fígols, de la junta d'inspecció de "La España" des del 1946; MONTSERRAT casà amb ALFONS

FABRA i MONTEIS, fill de Romà Fabra primer marquès del Masnou i net del marquès d'Allella, vice-president de "Fabra i Coats"; no és l'únic Fabra emparentat, MATIES D'ALBERT i MUNTADAS està casat amb una Fabra, i Josep Fabra i Ballester és de la Junta d'inspecció de "La España" des del 1926. Dels tres fills de Vicenç només SALVADOR ha tingut un fill, Xavier, un dels pocs Muntadas que resten; JORDI, aviador amb García Morato va morir d'accident poc després de la guerra i JOSEP VICENÇ no es casà.

Arribem així a la quarta generació, sobretot a MATIES ESPAÑA i MUNTADAS, actual gerent de "La España". Fill d'una família carlina, heretà el títol de segon marquès de Montsarrà atorgat pel pretendent Carles VII. És enginyer tèxtil i té propietats a l'Hospitalet i a Piera. Fou un home del règim, procurador de les corts franquistes, i alcalde de l'Hospitalet de començaments del seixanta a 1973. Membre de la comissió provincial d'urbanisme, de la comissió d'enllaços ferroviaris de Barcelona i de l'Entitat Municipal Metropolitana des del 1974 fou el factor del trasllat de "La España" a Mollet i del pla parcial "La España Industrial". Aquest, canviant la qualificació de la mansana de tolerància vivenda-indústria a eixample intensiu, preveia la urbanització completa del solar en connexió amb l'emplaçament de la nova estació terminal ferroviària a Sants, a tocar del mur de la fàbrica - ell era membre de la comissió d'enllaços ferroviaris de Barcelona que en decidí el trasllat. El pla fou aprovat el 1969 per la comissió d'urbanisme, de la qual, casualment, també n'era membre ! Per sort els plans

de capital de "provincia" ha d'ésser aprovats a Madrid i alguns veïns pogueren impugnar el pla que fou anul·lat legalment el 1970 i pel Suprem, on acudí D. Maties, el 1972. La solució fou de recalificar l'àrea en el pla comarcal de 1974, com així fou fet, quan ell, casualment, era el vice-president de l'Entitat Municipal Metropolitana acabada de crear per a tirar endavant aquest pla comarcal. Entre tant, l'empresa "L.E.I.S.A." - "La España Industrial S.A."!- que ell havia constituït com a immobiliària havia construït ja dos blocs de pisos a l'antic camp de futbol, del qual deia el Llibre del Centenari: "(es) uno de los primeros de Barcelona, y desde luego el primero de su clase (de empresa). Está construido con todos los adelantos, pista con desagüe, tribuna y barandillas de cemento, y su capacidad es para cinco mil espectadores" i li valgué al baró de Terrades la "medalla de Oro de Educació y Descanso" de 1946 ! També devia ésser una casualitat de construir dos blocs sense permís - o amb permís ?- illegalment, tant se val !

Però la història no acaba encara aquí amb aquest exemple edificant del paper que els dits "industrials" juguen segons varien les condicions; no cal oblidar que és l'època de crisi tèxtil. En aquests moments "La España" és tancada en suspensió de pagaments per solidaritat amb el descendent noble, i estafador ? Joan Carles Muntadas-Salvadó-Prim i Fàbregas - quan s'ha d'aglutinar per mantenir la noblesa !-.

Ara ja tractarem com una sola generació el que de

fet són vàries com resta clar en el quadre, però cal tenir present que les diferències d'edat són generalment cada cop més grans i duen a aquesta confusió.

Tenim així, a CARLES MUNTADAS i SALVADÓ-PRIM, segon duc de Prim, segon duc de Castillejos i segon comte de Reus, el 1935 vocal de la junta d'inspecció de "La España"; capità d'aviació de l'exèrcit franquista mort en acció de guerra el 1937, En el seu honor i en el de Jordi Muntadas i Claramunt, a qui ja hem fet referència, l'aeroport del Prat és digué aeroport Muntadas durant els primers anys de la post-guerra. Tots els seus títols es repartiren entre els germans, que encara els conserven. Així trobem a JOAN-FREDERIC, fill de Lluís - tercer duc de Prim i tercer duc de Castillejos, del consell d'administració de "Lámparas Z" des del 1958 - que ha passat uns dies a la presó de Carabanchel implicat en l'afer confús del seu cosí JOAN CARLES, ja citat, que és del consell d'administració de "La España" en "mala hora" segons ell perquè "siempre había ido mal y me metí por ser un negocio familiar" (77), i de "Clima Gas", i de "Giar", i de "Condensia Química" i de la famosa "Proecsa", la mare dels ous. Estafa o precipitació ? ja ho decidiran els tribunals - però ho decidiran ? -. Finalment podriem parlar d'una filla del baró de Terrades, MARIA, casada amb JOAQUIM TORRENTS i PARELLADA, des del 1942 vocal de la junta d'inspecció de "La España". La venerable Montserrat Muntadas i Rovira, casada amb els Rogent d'Arenys de Mar, darrer vestigi de la segona generació lamenta la desaparició del cognom dels fundadors de l'empresa fami-

liar. Per ara tots lamentem la desaparició de l'empresa.

És cert que els Muntadas són ja escassos, però d'altres noms adés i ara han estat vinculats també a "La España" i només parlarem dels més importants, perquè el conjunt formen legió.

Entre els presidents, del que primer s'anomenà junta de govern i que del 1847 a 1851 residí a Madrid trobem el Marqués de Girona i el senyor Jaume Ceriola, amb càrrecs més aviat honorífics. El primer president a Barcelona fou Jaume Badia 16 anys de la junta de govern del Banc de Barcelona (1845 i 1848-63) i el següent JOSEP PARLADÉ, que havia entrat a la junta el 1851 i la presidí entre 1863 i 1866, i que havia estat alcalde de Barcelona entre 1844 i 1846 i formava part del consell d'administració del Banc de Barcelona de 1845 fins al 1867, any en que morí; juntament amb Serra i Farreras tenia cent accions d'aquest banc el 1844, el que suposa un gran control per part de "La España" (78).

Des del 1866 s'en diu junta d'inspecció i hi figuren encara noms molt vinculats al banc de Barcelona (Josep Amell i Carbonell, Josep Serra i Farreras); dues vegades apareix JOSEP COLLASO i GIL (1891-1901 i 1915-1926), que fou alcalde de Barcelona quatre cops (1894, 1897, 1909 i 1913) pel partit liberal en temps del caciquisme, anti-regionalista furibund; també nobles com el vescomte de Forgas a la junta des del 1890; Domènec Taberner de la família Valls i Taberner igual; el ja citat

parent Carles Muntadas i Muntadas; o VICENÇ ARANA i MILÀ, parent dels Milà de que parlarem tot d'una, que participà amb el seu cunyat Pere Milà i Camps en l'empresa "Grandes Atracciones S.A." constructora de la plaça de Braus "Les Arenes" a la plaça d'Espanya, i que havia entrat a la junta el 1904.

El primer contacte amb la família Milà fou el 1864 en que Llorenç Milà i Mestre entrà a la junta de govern - del 1865 a 1871 també fou del consell d'administració del banc de Barcelona -. El 1888 el seu nebot, JOSEP MARIA MILÀ i PÍ amic de Maties Muntades, entrà a la junta d'inspecció i en féu de vocal secretari fins a la seva mort; fou alcalde de Barcelona pel partit fusionista de Planas i Casals durant el tancament de caixes després de la dimissió de Robert, el que el féu molt impopular; casà amb una de les germanes Camps igual que el seu germà Pere, el que produïx confusions familiars. El substituï en el mateix càrrec el seu fill, JOSEP MARIA MILÀ i CAMPS, monàrquic que ocupà càrrecs a la diputació durant la primera dictadura (1925-30) i la segona (1939), destituït fulminantment pel cunyat de Franco; el 1926 Primo el féu comte del Montseny i fou de la junta directiva de l'exposició internacional de 1929 on "La España" jugà un paper important. El seu cosí Pere Milà i Camps, soci d'Arana a la plaça de les Arenes, trànsfuga de la Lliga als monàrquics, diverses vegades diputat, ha estat famós sobretot perquè juntament amb la seva dona, la vídua Guardiola, féu construir La Pedrera a Gaudí, que ha donat més coneixement del cognom Milà, si més no fins a les

aparicions televisives de Mercè Milà, neta de Josep Maria Milà i Camps !

Hem vist quí eren els Muntadas com s'ha produït la grandesa i decadència del seu imperi; de fabricants a industrials, a tècnics i aristòcrates del diner, entrecasats amb l'el·lite industrial catalana, que surt a la política oberta algunes vegades, cada cop més a la dreta, que va d'una certa creativitat - Piedra, Puig i Cadafalc, Gual, Gaudí - a la mediocritat més absoluta, a la presó i a RTV. Els hem vist capdavanters en la indústria tèxtil amb "La España" de Sants, a primera línia de la electricificació, i part fonamental del banc de Barcelona, la fallida del qual, el 1920, ha estat considerada "una veritable bomba, llançada no pas pels anarquistes, sinó per la mateixa burgesia barcelonina". (79). Hem vist, sobretot, entre les seves files quatre alcaldes de Barcelona i un d'Hospitalet, independència dels càrrecs municipals ! paper urbanitzador dels industrials ! dos aspectes ben interessants. Propietaris del sòl i industrials, entrecasats i barrejats o de papers compartits són els agents de l'espai de Sants tal com el trobem avui, són una part de la història, la més vistosa si voleu. Però falta l'altra part, la dels que han sofert i gaudit de la seva acció i s'hi han oposat o han ofert una sorda resistència o hi han col·laborat inconscientment o conscient, que de tot hi ha hagut. Aquesta segona part de la història és la que ens manca estudiar ara.

Notes al capítol 02.

1) J. Fabre i J. Mª Huertas, Tots els barris de Barcelona, op. cit., vol. 1, pàg. 131.

2) Anna Mª Torrent, Els noms dels carrers de Sants (separata de la revista Excursionisme, U.E.C., Barcelona, abril-juny 1977) planes 3-4.

3) Jo mateix vaig caure en aquesta visió simplista; vid. el meu article sobre Hostafrancs ja citat de la Revista de Geografia, 1974, planes 68-69.

4) Veure especialment, Manuel Lladonosa, El Congrés de Sants. Ed. Nova Terra, Barcelona, 1975.

5) Foto reproduïda a La Ciutat de Barcelona de Carre-ras Candi (op. cit., entre les planes 594-595) i a l'Atlas de Barcelona (op. cit., fitxa 135).

6) Jaume Bellmunt i Padró, Per a una contribució a la història urbana de Barcelona. La formació dels barris industrials del pla de Barcelona. Un exemple: Sants. Tesi de Llicenciatura, Facultat de Filosofia i Lletres, Bellaterra, Barcelona, 1974.

7) Plano topográfico del término y pueblo de Sants..., op. cit. (al capítol 04 de la primera part) de 1838.

8) Artemi Folch, "Notícia històrica sobre la presència del monestir de Santes Creus a Sants i a la seva ro-dalia", separata de Santes Creus, Butlletí de l'Arxiu Bibliogràfic, Santes Creus, vol. V, nº 5; planes 277-287.

9) Manuscrit 2.469 de la "Biblioteca de Palacio", que hem reproduït com a primer apèndix. A l'agricultura en concret li dedica les respostes 30 a 80, ço és, més d'un terç de tot el qüestionari.

10) Manuscrit 2.434 de la "Biblioteca de Palacio", del fons de Zamora, que conté les dades del cens del comte de Floridablanca referents a tot el corregiment de Barcelona, de les quals N'Iglésies només havia pogut trobar el resum (cf. Josep Iglésies, El cens del comte de Floridablanca. 1787, Fund. S. Vivas, Barcelona, 1962; 2 vols.)

11) Veure apèndix primer, resposta nº 4.

12) id., resposta 6.

13) id., resposta 69.

14) Excursions d'En Rafael d'Amat Cortada i Senjust per Catalunya i Rosselló en l'últim quart del segle XVIII^é C.E.C., Barcelona, 1919; planes 107-108.

15) id., pàg. 108.

16) Article sense signatura - possiblement de Josep

Miracle ?- titulat "150° Aniversario del Canal de la Serenísima Señora Infanta Dª Luisa Carlota de Borbón. Mayo 1819-mayo 1869" a la revista Sants, maig 1969, nº 195.

17) La cita completa és Diccionario Geográfico Universal, escrit per una "Sociedad de Literatos" dirigida per Bergnés de las Casas; Im. Torner, Barcelona; publicat en deu volums entre els anys 1831-34.

18) Pascual Madoz, Diccionario geográfico, estadístico e histórico de España y sus posesiones de Ultramar, Madrid, 1845-1850 - per bé que algunes informacions són més tardanes, com la mateixa de Sants com ja demostrarem més endavant - publicat en setze volums.

19) Part introductòria del treball de Jacint Laporta, Noticias históricas de Sans, premiat per l'Ateneu de Sants el 1890 i publicat el mateix any a La Ilustració Catalana, els dies 15 i 28 de febrer i 15 de març, als números 230, 231 i 232.

20) Joaquim Font i Mosella, Consideraciones sobre los inconvenientes que irrogan la salud de los jornaleros y a la pública de Barcelona las fábricas, en especial las de vapor, y sobre las ventajas de trasladarlas a la llanura de casa Túnez. Imp. Gorchs, Barcelona, 1852. Referint-se a les comunicacions de can Tunis amb la ciutat diu: "por medio de la carretera que en la orilla del mar está acabando de construir la Sociedad Agrícola Catalana." Jaume Codina (El Delta del Llobregat i Barcelona,

Ariel, Esplugues, 1971; pàg. 343) diu també: "... fou molt beneficiosa per al sanejament del Delta oriental la construcció, al (sic) 1882, de l'Hipòdrom de Barcelona al semidessecat estany de Port, obra del francès M. Girardin, que arrendà 25 hectàrees a la Marina de Sants, pròpies de la companyia "Crédito Agrícola Catalán". Hom no acaba de comprendre la intransigent negativa de l'únic historiador local.

21) Andreu Casanovas, Monitor o Consueta parroquial de Santa Maria de Sants, manuscrit, B 265, de l'Institut Municipal d'Història; 1851.

22) Jacint Laporta, tots els coneixements del qual provenen gairebé exclusivament de l'original d'aquest manuscrit que a nosaltres ha arribat a través d'una còpia mecanogràfica de mossén Miralles, n'assenyala cinc de pescadors, en la seva obra Apuntes históricos de Sants (Tip. Española, Barcelona, 1880) a la plana 46.

23) Victor Balaguer, Guía-cicerone de Barcelona a Martorell. Colección de guías de los ferro-carriles de Cataluña. Imp. J. Jepús i R. Villegas, Barcelona, 1857; planes 28-33.

24) Efectivament, a les seves dues obres històriques de Sants citades (notes 19 i 22) hi dedica un capítol a cada una per a combatre aquesta idea, certament un xic peregrina, sobre l'origen de Sants, tot acabant per fer un raonament ben lògic: "Còm se comprén, còm s'explica

satisfactoriament que fos la carnisseria anterior a la població ?". Només podria haver-hi una explicació lògica, lligada al privilegi comercial de la població independent però propera a Barcelona i en un bon lloc de pas, que la gent la conegués per això, per anar-hi a comprar carn, més barata. De totes maneres havia d'ésser gent rica com Victor Balaguer perquè de carn llavors en menjava ben poca gent...

25) És clar que per a les mules i les cases, la unitat són elles mateixes, no les mujades.

26) Josep Miracle, Quatre coses del meu temps (Memòries). Ed. La Paraula Viva, Barcelona, 1976; planes 51 i ss.

27) A la meua tesi de Llicenciatura que m'ho vaig proposar, no vaig poder anar més enllà de la publicació d'un mapa d'ús del sòl i a una visió descriptiva.

28) J. Laporta, Apuntes històrics de Sans, op. cit., pàg. 36.

29) Laporta, que tant treballà els seus materials, ha estat el seu bidgraf; als citats Apuntes ja li dedica dues planes (54-56). En publicà a més diversos articles a periòdics diferents, dels quals he pogut trobar Lo Gai Saber del 15 de maig de 1880, dos números de la Revista Literaria d'agost i setembre de 1884 (nº 8 i 9), i La Il·lustració Catalana del 15 d'octubre de 1884 (nº 120).

30) Vegeu especialment, Hostafrancs. Un barri de Barcelona, ja que aquest barri conté un comerç encara més caracteritzat i en finció del mateix fènomen: la carretera. D'ella Laurà Figuerola (Estadística de Barcelona en 1849. Imp. Gorchs, Barcelona, 1849) assenyala que al punt de la Creu Coberta, per bé que sense peatge, el 1847 s'hi comptaren 489 carruatges diaris, sense comptar els de Sants !

31) Joan Oller i Rabassa, Quan mataven pels carrers. Ed. Selecta, Barcelona, 1955 (3^a ed.).

32) Francisco de Zamora, Diario de los viajes hechos en Catalunya. Ed. Curial, Barcelona, 1973; pàg. 32. Recordem que per aquest mateix interès probablement el Dr. Salvador Llobet en féu una transcripció del manuscrit que es conservada mecanografiada al C.S.I.C.

33) En Laporta, a les planès 39-40 dels citats Apuntes repeteix la mateixa informació.

34) R. Grau i M. López, "Empresari i capitalista a la manufactura catalana del segle XVIII" a Recerques, nº 4, (Barcelona, Ariel, 1974) a la pàg. 35 indiquen: "A la gran expansió dels anys 1783-1792, succeeix des de 1793, una època de dificultats que es perllongarà durant els primers anys del nou segle."

35) Aquesta escriptura figura en apèndix.

36) Prén el nom de la raó social, formada per Joan Güell i Ferrer i Domènec Ramis, com més endavant especifiquem.

37) Gaictà Cornet i Mas, Guía de Barcelona. E. Puig, Barcelona, 1882; especialment les planes 358-360. També, Josep Fiter i Inglés, Las cercanías de Barcelona. Imp. Casa de Caritat, Barcelona, 1888; especialment les planes 25 i ss.

38) És el corresponent a 1905, any IV, imprés a Henrich y Cía, Barcelona, 1907, pàg. 65.

39) Es tracta de la Matrícula Industrial de Sants de 1912, conservada als fons d'Hisenda de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que he hagut de consultar de manera indirecte. A més del nom de la raó social hi figura l'adreça, el número de màquines, en alguns casos la potència instal·lada, i la contribució que pagaven, dades que he utilitzat més endavant i per a les empreses més importants.

40) Font i Mosella, op. cit. a la nota 20.

41) Josep Benet i Casimir Martí, Barcelona a mitjan segle XIX (1854-1856). Ed. Curial, Barcelona, 1976; dos volums. Al volum I, planes 89 a 100 figura una llista de les empreses amb seu a Barcelona el 1856 treta d'una guia de la ciutat de llavors (El consultor), amb la qual han elaborat el pla de les planes 40-41.

42) Veure sobretot el capítol sobre Joan Güell i Ferrer a Jaume Vicens i Vives i Montserrat Llorens, Industrials i polítics (segle XIX). Ed. Vicens Vives, Barcelona, 1972 (2ª ed.); planes 326-332.

43) Sobre aquest aspecte cf. Jordi Maluquer "La burgesia catalana i la esclavitut colonial: modes de producció i pràctica política", a Recerques, Ariel, Barcelona, 1974, nº 3; planes 83-136.

44) Trec aquestes notícies de la síntesi erudita que n'han fet J. Benet i C. Martí a l'obra ja citada (nota 41), sobretot a les primeres planes del segon volum.

45) Ferran Alsina, Fonaments de la reforma del treball en la indústria cotonera catalana tal com s'és començada en lo vapor vell de Sants. Imp. la Renaixensa, Barcelona, 1889.

46) De Jordi Nadal, sobretot, El fracaso de la Revolución industrial en España 1814-1913. Ed. Ariel, Barcelona, 1975 (a la plana 202, nota 52 hi diu: "Tengo en preparación, con M. Izard, una monografía sobre "La España Industrial", Monografía, però, que sembla que no sortirà mai). També l'article que féu amb Enric Ribas, "Una empresa cotonera catalana: la fàbrica "de la rambla" de Vilanova, 1841-1861" (on hi aportà la comparació amb la marca de "La España") a Recerques, Ariel, Barcelona, 1974 nº 3, planes 47-81. De Miquel Izard, que conté referències més generals, Industrialización y obrerismo. Ariel,

Esplugues de Llobregat, 1973; i El segle XIX: burgesos i proletaris. Ed. Dopesa, Barcelona, 1978.

47) La España Industrial S.A., El libro del centenario 1847-1947. La España Industrial, Barcelona, 1947 (imprés a Seix Barral).

48) Veure la còpia de l'escriptura de constitució a l'apèndix.

49) Información sobre el derecho diferencial de bandera y sobre los de aduanas exigibles a los hierros, el carbón de piedra y los algodones, presentada al Gobierno de Su Majestad por la Comisión nombrada al efecto en Real Decreto de 10 de noviembre de 1865; IV Algodones. Imp. Nacional, Madrid, 1867; planes 41-49 - 77-91.

50) Jaume Codina, El delta del Llobregat i Barcelona. Ed. Ariel, Esplugues de Llobregat, 1971. (publicació de la primera tesi doctoral en català del nostre departament, dirigida per Vilà i Valentí). Pel que comentem veure especialment la plana 384.

51) cf. article Bertrand i Serra, Eusebi a la Gran Enciclopèdia Catalana. E.C.S.A., Barcelona, 1971; vol. 3, pàg. 497.

52) Josep Miracle, Quatre coses del meu temps, op. cit., pàg. 107.

53) Josep Miracle, 60 minuts. Ed. Selecta, Barcelona, 1963.

54) És una de les que cita Ama Mre Torrent (cf. nota 2) després de les tres grans, sense donar-ne però cap dada precisa.

55) Es tracta de tres fulls mecanografiats, ben plens de lletra, de Lleonard Ramírez i Montpeó, titulats Còm un conte. Silueta de D. Manuel Balet i Crous, signats el maig de 1978 i conservats a l'Arxiu Històric de Sants, U.E.C. Contenen una informació preciosa.

56) Els Serra sembla que eren emparentats d'alguna manera amb d'altres fabricants de Sants, com els Carroggio - avui hi ha una firma tèxtil Carroggio que té despatx, però, al carrer de Llúria -, i els Codina i Sureda, que haurien tingut una fàbrica a la riera de Tena o d'Escudé, avui desapareguda també.

57) Es tracta del seu article "L'allunyament del món rural, l'inici de la indústria moderna" a J. Vilà i Valentí, El món rural a Catalunya. Ed. Curial, Barcelona, 1973; planes 127-166. Aquest article, força interessant, fou escrit pels volts de l'any 60 tot comentant, des de Múrcia on era catedràtic llavors, el llibre de Vicens Industrials i polítics (vid. nota 42), en les primeres discussions del qual havia estat present. Una primera versió castellana sortí a Estudios Geográficos, Madrid, 1960, XXI, planes 5-40.

58) Es tracta de la ja esmentada llista feta per l'ajuntament de Sants el 3 de gener de 1889 per a les eleccions al Senat.

59) R. Grau i M. López "Empresari i capitalista ..."
op. cit., pàg. 54.

60) Francesc Carreras Candi, La Via Laietana. Ed. Martín, Barcelona, 1913; planes 114-115.

61) Llibre de registre de l'entitat cedit a l'Arxiu Històric de Sants - U.E.C. pel senyor Lluís Millet i Vinaixa, que podria ésser un fill del soci nº 4, Lluís Millet i Ràfols, sabater del carrer Zurbano avui Premià, 10.

62) He deixat de banda aquesta etapa deliberadament, hi ha un acord tàcit per a que l'estudi el meu col·lega i amic igualadí, Josep Mª Torres.

63) En el llibre ja citat de J. Benet i C. Martí (nota 41) l'empresa apareix localitzada a la Riereta 24 i al carrer Amàlia 37 a planes diferents. Surt també una empresa de nom només Marià Sirvent i al carrer Carretes 62 i Amàlia, 2 segons la plana (90 i 370 del primer volum ambdues); sembla difícil, doncs de situar realment la seu social.

64) Josep Mª Odena, notari 1130 del col·legi barceloní, (número actual).

65) Josep Mª Pons i Codinach, notari 1228 del col·legi barceloní.

66) Francesc Cabana, Banes i banquers a Catalunya. Ed. 62, Barcelona, 1976 (2^a ed.); pàg. 11.

67) Francesc Cabana, Història del Banc de Barcelona. 1844-1920. Ed. 62, Barcelona, 1978; pàg. 248.

68) Manifest dels filadors reproduït a J. Benet i C. Martí, op. cit., vol. II, planes 395-399.

69) P. Piferrer i J. Mª Quadrado, Recuerdos y bellezas de España. Volum d'Aragó (Barcelona, 1844), plana 353, nota l hi diu: "Mejores esperanzas nos infunde con todo respecto del Monasterio de Piedra la ilustración de su dueño actual D. Pablo Muncada (sic)..." És clar que es refereix a Pau Muntadas perquè segueix amb un paràgraf que reproduïm més avall on parla del seu fill.

70) Josep Pons i Torner, notari 1162 del col·legi barceloní.

71) Marià Barallat, notari 1215 del col·legi barceloní. L'escriptura és del 12 de febrer de 1851.

72) Escriptura del 3 de març de 1855 feta davant de Josep Mª Pons i Codinach (cf. nota 65).

73) Víctor Balaguer, El monasterio de Piedra. Lib. Bas-

tinós, Barcelona, 1882.

74) Com a detall curiós podem citar, per exemple, que trobem dos mocadors estampats per a les exposicions de 1908 i de 1909, pintats per Adrià Gual, que els devia fer per guanyar-se la vida i són prou lletjos.

75) Per cert que el prolífic Josep Miracle en la seva biografia (Jaume Raventós, l'home de seny. Ed. Balmes, Barcelona, 1975), que és qui en dóna la notícia, no sabé trobar de quina companyia es tractava, atribuint-la a l'actual A.E.G. o Brown Boveri.

76) La famosa clínica del Dr. Llauradó, de qui ja hem parlat era també oberta als treballadors de "La España", ja que era juntament amb el Dr. Julià, el metge de l'empresa.

77) Entrevista d'Eliseo Bayo a Joan Carles Muntadas ("Voy a entregarme") a Interviú, Barcelona, 20-26 de juliol, 1978; nº 114, planes 15-17. Per cert és un article que presenta molt bé al noi Muntadas que ja li ha costat alguna crítica (cf. "Muntadas Prim, el final de la aventura" a Por Favor, Barcelona, 31 juliol, 1978).

78) Francesc Cabana, Història del Banc de Barcelona, op. cit.; a la plana 8 justament ja assenyala: "... problema fascinant, per a un bancari en actiu, les relacions entre banca i indústria" i un dels exemples que en dóna més endavant és justament "La España".

79) Id., pàg. 8.